
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

“ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ”

Олександр Реєнт
Олександр Лисенко

ОГЛЯД ВИДАНЬ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ ЗА ОСТАННЄ 10-РІЧЧЯ

Київ-1997

НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

«ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ»

(огляд видань Інституту історії України НАНУ
за останнє 10-річчя)

Олександр РЕЄНТ, Олександр ЛИСЕНКО

Київ - 1997

«Історичні зошити» (огляд видань Інституту історії України НАНУ за останнє 10-річчя)., - К., Інститут історії України НАН України, 1997. - с.117

У монографії на основі аналізу видань Інституту історії України НАНУ за останнє 10-річчя розглядаються різні аспекти питань історії України з часів Давньої Русі до наших днів, простежується роль “Історичних зошитів”, що стали наче своєрідним полігоном, на якому науковими співробітниками Інституту історії України випробовувалися нові підходи до вивчення минулого нашої держави, ставилися гострі, недостатньо досліджені проблеми, накреслювалися оригінальні орієнтири наукового пошуку.

Для істориків, архівістів, викладачів вузів, студентів.

Відповідальний редактор — докт. істор. наук,
проф. Кульчицький С.В.

Набір підготувала Л.В.Дубич
Оригінал-макет підготував В.В.Дрозденко
Редактори: В.І.Новицький, М.Б.Озерова

Поява нового періодичного видання з історичної тематики завжди є помітною подією. Саме нею стало започаткування у 1988 р. “Історичних зошитів” - оригінальної і, мабуть, єдиної в історіографічній ніші серії праць співробітників Інституту історії України НАНУ з усіх напрямків здійснюваних ними досліджень. Сьогодні є всі підстави вважати, що ідея була вдалою і життєздатною: вчені, студенти і широкий читацький загал дістали можливість швидше знайомитися з останніми здобутками фундаментальної науки, а науковці Інституту - оперативно публікувати свої праці на базі власного видавничого центру. Завдяки цьому значно скоротився шлях наукової продукції від часу її створення до читача.

“Історичні зошити” стали своєрідним полігоном, на якому випробувалися нові підходи до вивчення минулого нашої країни, ставилися гострі, недостатньо досліджені проблеми, накреслювалися орієнтири наукового пошуку. Звичайно, різні періоди історії України висвітлені на сторінках видання неоднаково, хоча тематика вже виданих праць охоплює широкий спектр питань з часів Давньої Русі до наших днів.

Традиційно значну увагу спеціалістів привертав період існування Київської Русі. Незважаючи на величезну кількість праць, проблеми формування давньоруської державності, зокрема, причини, хронологія, основні етапи й обставини утворення держави у східнослов'янському суспільстві досі залишаються недостатньо вивченими. Тому історики вже протягом двох століть звертаються до джерел, сподіваючись знайти в них відповіді на складні й дискусійні питання.

Так, підсумком багаторічної праці члена-кореспондента

НАНУ М.Ф.Котляра щодо підготовки до друку першого наукового видання Галицько-Волинського літопису стала його перша вітчизняна коментована публікація¹, аналогом якої може бути лише видана у 1950 р. Д.С.Лихачовим "Повесть временных лет".

Базуючись на здобутках своїх попередників - М.С.Грушевського, Л.В.Черепніна, В.Т.Пашуго, М.Ф.Котляр зосередив увагу на з'ясуванні структури літопису, характеру його складових частин, джерел і жанрових особливостей, ідейної спрямованості твору. В його дослідженні міститься нова концепція трактування архітектоніки даної історичної пам'ятки. Суть полягає в тому, що автор пропонує досліджувати літопис (аж до літописця Володимира Васильовича) як твір, що складається з окремих повістей, з'єднаних між собою та опрацьованих пізнішими редакторами й укладачами. Це, на думку вченого, є своєрідним продовженням притаманної Галицько-Волинській Русі літературної традиції - написання особливих повістей, що є винятковим для давньоруського письменства XI-XIII ст. явищем.

В іншій праці М.Ф.Котляра² розглядаються методологічні засади дослідження історії середньовіччя. Автор наголошує, що формаційний підхід до вивчення подій цього періоду є одним з основних принципів сучасної науки. Виступаючи проти спрощеного, догматичного тлумачення процесів суспільно-економічного поступу людства, вчений не погоджується з пануючою й дотепер думкою, нібито державність є іманентною ознакою і продуктом класового суспільства (стосовно слов'ян - суспільства феодального).

На доказ правильності своєї на перший погляд парадоксальної тези М.Ф.Котляр наводить дані про існування держав у докласових суспільствах - гварському VII-VIII ст.,

хозарському VIII-IX ст., монгольському XII ст., скандинавському IX-X ст., а також слов'янської держави Само VII ст. на Середньому Дунаї. До речі, подібної точки зору дотримувався і С.В.Юшков, новаторські ідеї якого багато в чому випередили навіть деякі сучасні погляди на соціальну сутність східнослов'янського суспільства XIII-IX ст. Та й Київська Русь IX-X ст. була дофеодальним утворенням, хоча академік Б.Д.Греков свого часу відстоював жорсткий зв'язок між зародженням державності й складанням класового суспільства.

Автор доводить наукову неспроможність тверджень про наявність феодальних відносин у східнослов'янському суспільстві VIII-IX ст., а також точки зору І.Я.Фроянова про те, що воно залишалось родоплеменним і в X-XI ст. Аналіз процесу розкладу родового ладу, переходу від союзів племен до племенних княжінь дає змогу досліднику дійти висновку, що останні не були додержавною формою об'єднань. При цьому часом виникнення першої східнослов'янської (ще не Давньоруської) держави слід вважати серединою IX ст., хоча дискусії з даного питання не вщухають і сьогодні. За формою ж це була дружинна держава.

В цілому ж ця невелика праця є результатом пошуку таких поглядів на східнослов'янське суспільство дофеодальної та ранньофеодальної доби, які стоять осторонь як від надуманої його модернізації, так і штучної консерватизації.

Нетрадиційно для вітчизняної історіографії формулює основну тезу своєї праці³ на цей час завідуючий відділом Інституту української археографії НАН України, канд. історичних наук О.П.Толочко: "Історичний образ держави, якою вона уявляється сучасникам, є такою ж онтологічною реальністю, як і сама ця держава" (с.4):

Історіософське осмислення вченим понять "держава" і

“влада” здійснюється в руслі їх феноменізації як метафоричних, образних виявів того, що не піддається критеріям науковості. Якщо твердження про те, що державу слід розглядати як традицію, результат певного культурного розвитку, не викликає заперечень, то положення про умилюдей як “єдине матеріальне вмістилище держави” (с 8) сприймається принаймні як несподіване. Виникає запитання: чи всі відомі державні інституції перестали мати матеріальну субстанцію, чи, можливо, автор мав на увазі щось інше?

Залучаючи літописні тексти, дослідник доводить, що князівський рід Рюриковичів був колективним носієм державних засад, для якого влада стала іманентною сутністю (с.10). Саме на цьому ґрунтується погляд на процес так званого “феодального роздроблення” як на результат порушення принципу єдності княжого роду, ослаблення солідарності між окремими його гілками

Невеликі за розміром замітки насичені новаторськими підходами до вирішення ряду питань. Це, зокрема, стосується методологічних прийомів, застосованих для вивчення літописних текстів, апологетики сакрального образу князів та князівської форми правління, викладу антропоморфної концепції держави, розуміння державної влади як християнської евхаристії. Форму Давньоруської держави X-XII ст. О.П.Толочко називає “корпорацією”, наголошуючи при цьому на необхідності пам’ятати про безпосередній, етимологічний смисл даного поняття.

Проблемам міжнародних контактів Київської Русі присвячено чимало публікацій вітчизняних учених. Однак у більшості праць висвітлюються двосторонні міждержавні відносини, а не зовнішня політика східнослов’янської держави як комплексна проблема. Розвідка О.Б.Головка⁴ стала однією з перших спроб осмислення основних напрямків давньоруської

дипломатії. “На підставі системного розгляду закономірностей і основних напрямків зовнішньої політики Русі IX-X ст. у контексті з державотворчими процесами, територіальним становленням Русі” дослідник показав “тісну залежність дій східнослов’янської знаті на міжнародній арені від ступеня політичного розвитку давньоруського населення” (с.23).

Питання етнокультурного розвитку Київської Русі - предмет дослідження В.М.Рички⁵, який відстоює необхідність принципового уточнення й переосмислення поняття “давньоруська народність”. Пропонуючи вести мову про “давньоруську етнокультурну спільність”, він водночас зауважує, що й ця дефініція повністю не відображає основного змісту етнічних процесів, які відбувалися у Київській Русі, адже в рамках останньої склалися й існували, щоправда розпливчасті, “територіальні субетнічні спільності, етнографічні групи та підгрупи” (с.3-4).

Дослідник виступає проти ототожнення проблем походження назви “Русь”, з одного боку, і формування давньоруської державності, - з іншого. Полемізуючи з ученими, які підтримують положення норманської теорії, автор не схильний переоцінювати роль варязького етнічного компоненту в творенні підвалин Давньоруської держави, оскільки навіть у межах військової дружини він не відігравав домінуючої ролі. Основним чинником етногенезу став слов’янський елемент, хоча він і не був винятковим. Давньоруська ранньофеодальна держава, таким чином, формувалася на поліетнічному підґрунті.

На думку автора, “одним з найголовніших етноінтегруючих чинників формування і розвитку етнокультурної спільності східного слов’янства” став релігійний фактор. Саме тому розглядається спроба Володимира Святославича здійснити уніфікацію і об’єднання

язичницьких культур, які, однак, не забезпечили згуртування країни, об'єднання різноплеменних союзів під владою великого князя київського.

Інтеграційну функцію в суспільстві відіграла монотеїстична світова релігія - християнство. При цьому шляхи формування державно-адміністративного поділу та організаційної структури церкви в основному збігалися. Дослідник аргументовано доводить, що утвердження християнства зумовило етноконфесійний спосіб мислення, забезпечувало певну стабільність політичного життя давньоруського феодального суспільства й територіальну цілісність країни.

Досить плідно на царині середньовічної тематики працювали співробітники відділу, очолюваного академіком В.А.Смолієм. 13-17 травня 1991 р. у Києві та Дніпропетровську відбулася наукова конференція, присвячена 500-річчю виникнення українського козацтва. В ній взяли участь історики України, Росії, Білорусії, США, Польщі, Німеччини. На конференції панувала атмосфера наукового плюралізму, зіставлення різних методологічних шкіл, тому результат її роботи можна вважати вагомим внеском у розробку проблематики історії українського козацтва⁶.

Уявлення про тематичний спектр конференції дає навіть перелік назв повідомлень і доповідей науковців інституту: "Давньоруські корені козацтва" (М.Котляр), "Слов'янське населення причорноморських степів XII - першої половини XIII ст." (О.Головко), "Козацтво в структурі українського суспільства (друга половина XV - середина XVII ст.)" (В.Щербак), "Козацтво у Визвольній війні українського народу 1648-1654 рр." (Г.Сергієнко), "Правові відносини та судочинство в Запорізькій Січі" (А.Гурбик), "Польський елемент на Запоріжжі" (А.Кондрацький), "Козацька родина

другої половини XVII ст.” (Т.Чухліб), “Участь запорізьких козаків у міжусобній боротьбі Героїв за ханський трон Криму (друга половина XVII ст.)” (В.Панашенко).

16-18 травня 1991 р. в Черкасах відбулися республіканські історичні читання на тему: “Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку”, які відтоді стали щорічними⁷. Особливу увагу учасники читань зосередили на українсько-російських стосунках (В.А.Смолій - “Україна і Росія в другій половині XVII-XVIII ст.: самобутність та інтеграція”), основних етапах і особливостях формування української державності (О.Б.Головко - “Київська Русь і українська середньовічна державність”, В.С.Степанков - “Програма державного будівництва гетьмана України Петра Дорошенка”, В.Й.Борисенко - “Козацтво другої половини XVII - початку XVIII ст. у системі феодальної державності”, А.О.Гурбик - “Запорізька Січ і формування органів суду в Українській державі”), міжнародних стосунках України (Ф.П.Шевченко - “Запорізька Січ у міжнародних зв'язках”, В.М.Матях - “Висвітлення на сторінках “Киевской Старини” деяких аспектів відносин України з Росією та Річчю Посполитою в кінці XVI-XVII ст.”) та інших питаннях.

У наступні роки відбулися II і III всеукраїнські читання під аналогічною назвою⁸. Крім традиційного кола проблем, вчені висвітлювали різноманітні аспекти народного руху, відомого під назвою Коліївщина (В.А.Смолій - “Коліївщина 1768 р.: малодосліджені сторінки історії”, В.М.Ричка - “Цар схизматиків”, В.В.Панашенко - “Матеріали про Коліївщину”, Ф.П.Шевченко - “Міжнародне значення повстання 1768 р. у Правобережній Україні” та ін.).

На пошану члена-кореспондента НАН України Ф.П.Шевченка у зв'язку з його 80-літтям були видані матеріали четвертих читань⁹. Збірка відображає основні

напрямки досліджень, які розробляв відомий український історик, і містить 22 публікації науковців Інституту історії України.

400-річчю від дня народження Б.Хмельницького присвячено матеріали п'ятих читань (15-17 травня 1995 р.)¹⁰. На них дослідники обговорювали різноманітні аспекти Визвольної війни середини XVII ст. під проводом Б.Хмельницького, а також саму постать визначного політика і воєначальника (В.А.Смолій - "Богдан Хмельницький: політичний і соціальний аспекти діяльності", Ю.А.Пінчук - "Про історичну концепцію М.І.Костомарова та його погляди на особу Богдана Хмельницького", І.М.Кулинич - "Богдан Хмельницький та Визвольна війна українського народу у дзеркалі німецької літератури"), а також питання соціально-економічного та політичного розвитку Української держави (В.М.Матях - "Український державотворчий процес XVII-XVIII ст.: до питання історіографічного вивчення проблеми", Т.В.Чухліб - "Джерела політичної історії Правобережної України останньої чверті XVII ст. в архівосховищах Польщі", П.М.Сас - "Політична культура України нового часу (теоретичний аспект)", В.М.Горобець - "Українська політика Петра I (спроба структурно-функціонального апалізу)" та ін.

У 1995 р. побачив світ збірник наукових праць¹¹, виданий на пошану О.М.Апанович - єдиної жінки-історика, удостоєної Державної премії України ім.Т.Г.Шевченка. В ньому представлено широке коло питань, дослідженню яких ювіляр присвятила все творче життя. Його відкриває нарис М.Ф.Дмитрієнко "Жіночий портрет в історичному інтер'єрі", присвячений життєвому шляху й науковим здобуткам О.М.Апанович.

Основні напрямки соціальної політики Гетьманщини другої половини XVII-XVIII ст. аналізуються у статті

академіка В.А.Смоля. Автор показує, як тривалий процес нобілітації козацької еліти супроводжувався поступовим згасанням елементів державності. Політика російського уряду щодо козацтва, а також соціальний гніт селянства зумовили зміну статусу мешканців “вільних” військових поселень та їх закріпачення.

Дослідження О.І.Гуржія присвячене проблемі державних кордонів України у XVII-XVIII ст. Розкриваючи мотивацію дій урядів Росії, Польщі й Туреччини, які у своїх політичних розрахунках розігрували “українську карту”, він з’ясовує умови, за яких Україна з другої половини XVIII ст. втрачає всі ознаки державності і перестає бути суб’єктом на міжнародній арені.

Цікавою постановкою проблем і своєрідним їх трактуванням відзначаються статті інших авторів збірника - Ф.П.Шевченка (“Представники різних народностей в українському козацькому війську під час Визвольної війни”), Є.П.Степанович (“Літопис як вид історичного джерела”), В.Й.Бузала (“Однострої слобідських козацьких та гусарських полків 1743-1784 рр.”), В.В.Томозова (“З генеалогії козацьких родів: Костянтиновичі та Вернадські”) та ін.

Того ж 1995 р. з’явився ще один збірник праць, присвячений добі Б.Хмельницького¹². У цьому виданні висвітлюється широке коло питань, пов’язаних з державотворчою діяльністю творця незалежної Української держави середини XVII ст. гетьмана Богдана (Зиновія) Хмельницького. Різні її аспекти (адміністративні, військові тощо) розкриваються на широкому історичному тлі епохи. Оцінки життєвого шляху гетьмана супроводжуються його характеристикою у працях видатних вчених, народній творчості.

Матеріали збірника згруповані за такими розділами: 1.

Історія. 2. Історіографія. 3. Джерелознавство. 4. Археографія. 5. Археологія. За словами академіка В.А.Смоля, “Богдан Хмельницький - це історична особа, оцінка якої не може бути однозначною” (с.23). Тому саме комплексний підхід до вивчення умов, у яких діяв Б.Хмельницький, наслідків його дій дає можливість більш повно відтворити один з найяскравіших і найважливіших періодів вітчизняної історії.

У жовтні 1995 р. відбулася міжнародна наукова конференція, присвячена 400-річчю від дня народження видатного гетьмана, матеріали якої опубліковані наступного року¹³. Збірник охоплює широке коло питань, пов'язаних із життєвим шляхом Богдана Хмельницького, формуванням його світогляду, політичною, дипломатичною, військовою діяльністю, соціально-економічними заходами, спрямованими на розбудову незалежної Української держави. Значну увагу учасники конференції приділили проблемі функціонування державних інституцій під час Визвольної війни українського народу, висвітленню історичного поступу України у другій половині XVII-XVIII ст. Матеріали цього наукового форуму дають змогу ознайомитися з різними оцінками діяльності визначного українського діяча в документальних джерелах, історіографічній спадщині та художніх творах.

В українській історіографії досить ґрунтовно розроблялися питання соціальної структури українського суспільства в середні віки. Варто згадати лише імена дослідників Я.М.Марковича, С.М.Лазаревського, В.О.Мякотіна, В.О.Барвінського, А.Т.Слюсарського, М.М.Ткаченка. Однак склад слобідського селянства в XVII-XVIII ст. остаточно не був з'ясований. Саме він привернув увагу О.І.Гуржія, книзі¹⁴ якого притаманне прагнення до максимально адекватного відображення складних соціальних

процесів, чіткої структуризації основних категорій населення, детермінованого взаємозв'язку з іншими суспільними явищами.

Автор підкреслює, що соціальний вибух після війни 1648-1654 рр. супроводжувався ослабленням особистої та господарської залежності селянства Слобожанщини і Лівобережжя. Натомість з першої половини XVIII ст. ситуація кардинально змінюється в бік посилення експлуатації посполитих, що дослідник пов'язує з новими явищами в економіці й загальноімперською політикою царизму щодо України. На його думку, тенденція до групування двох найчисленніших категорій - державних і поміщицьких посполитих, - характерна для більшості регіонів Росії, супроводжувалася формуванням (в основному за рахунок зубожілих селянських мас) кадрів вільнонайманих робітників і зародженням місцевої буржуазії (с.92).

Об'єктами іншого дослідження О.І.Гуржія¹⁵ стали історичний розвиток і джерела юридичних норм в Українській козацькій державі другої половини XVII-XVIII ст. Висвітлюючи незгоду з концепцією, викладеною в 3-томній "Истории государства и права Украинской ССР" (К., 1987. - Т.І. - С.143-144), згідно з якою право в роки Визвольної війни українського народу зазнало лише незначних змін, автор підкреслює, що в цей час помітно змінилися не лише форми місцевої судової практики, а й сама соціальна (кріпосницька за формою) суть права, з'явилися нові його форми. За спостереженнями вченого, війна зумовила поширення звичаєвого права на території тих регіонів України, де було ліквідовано панування польської магнатерії. Але у XVIII ст. звичаєве поле витісняється писаними юридичними нормативами, зокрема російського та польсько-литовського походження, магдебурзького права.

Автор полемізує з А.Й.Пашуком, Н.Мірзою-Авакянц, В.Місяцем, які недооцінювали вплив магдебургії на правовий статус населення України й звужували сферу його дії. Він доповнює і поглиблює аргументацію таких зарубіжних та вітчизняних істориків, як А.Гальбан, Л.Даргун, В.Вайзер, Д.Дорошенко, А.Яковлів, на користь досить широкого використання магдебурзького права, під яким на українських землях розуміли всі нормативні акти, що “прийшли з Німеччини, а не лише ті, які регулювали міське самоуправління”. Необхідність вироблення та кодифікації власного права у Гетьманщині сприяла появі оригінальної пам’ятки української правової думки - “Прав, по которым судится малоросійській народ”, що зафіксували тодішню розстановку політичних сил у державі.

Одним з визначальних моментів юридичного життя України XVIII ст. О.І.Гуржій вважає посилення впливу російського законодавства на правову культуру українців, а в ряді випадків і витіснення російськими законами попередніх юридичних норм.

Історія козацького устрою та державотворчих процесів на Правобережній Україні в останній чверті XVII ст. в публікації Т.В.Чухліба¹⁶ розкривається крізь призму міжнародних відносин країн Східної та Південно-Східної Європи. В праці показана діяльність маловідомих досі козацьких гетьманів Є.Гоголя, С.Куницького, А.Могили, С.Самуся, Гришка, Стецика та ін. В додатку вміщено оригінальний документ про персональний склад Війська Запорізького наприкінці XVII ст.

Як зазначалося вище, одним з важливих напрямків вітчизняної медієвістики є дослідження соціально-структурних процесів, які відбувалися в XVII-XVIII ст. Грунтовно висвітлюється дана проблематика в монографії

В.В.Панашенко¹⁷. Аналізуючи соціогенез політичної верхівки українського суспільства після Визвольної війни 1648-1654 рр., автор доводить, що його соціальну диференціацію доповнювали і поглиблювали істотне розширення прав козацької старшини на землеволодіння, спадковість маєтностей, що фактично перетворювало її на землевласників, а з часом - поміщиків-кріпосників. При цьому козацька старшина втрачала право на самоврядування. “Скасувавши остаточно залишки української державності, її місцеві військові та адміністративно-територіальні органи, царський уряд ліквідував і козацьку старшину як окремий суспільний стан, відкривши шлях для перетворення її на дворянство”, - підсумовує автор (с.95-96).

Розкриваючи хід підпорядкування Київської митрополії московському патріархові і посилення її залежності від світської влади, а також секуляризації церковних і монастирських земель (1786 р.), дослідниця аргументовано обґрунтовує втрату вищим духовенством провідних позицій у суспільно-політичному житті України.

Результатом подальшого наукового пошуку В.В.Панашенко стало написання нею іншої праці¹⁸, в центрі уваги якої знаходиться специфічно українське адміністративно-територіальне утворення, сформоване на ґрунті полково-сотенного устрою козацького війська. Динаміку зміни кількості полків дослідниця пов’язує з подіями на міжнародній арені та політикою російського самодержавства, які мали доленосне значення для України. Причому дані різних джерел зіставляються й порівнюються, що дає, зрештою, можливість з’ясувати загальну картину.

Характеризуючи порядок обрання і призначення полковників, форми і засоби полкового та сотенного управління, субординаційну систему, повноваження

військових чинів, структуру полкових органів влади, автор не обминає увагою й аналіз напрямків російської експансії, спрямованої на розширення прав царських комендантів та воевод на Слобожанщині, всіляке обмеження автономії краю.

Помітним явищем у вивченні історії козацтва став вихід монографії В.О.Щербак “Формування козацького стану в Україні”¹⁹. Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від зародження козацтва до Визвольної війни, коли відбулась інтенсивна трансформація козацтва у привілейовану верству в Наддніпрянській Україні й на Поділлі.

Предметом наукового пошуку обрано генезу правових, економічних та духовних основ українського козацтва як соціальної верстви, а також визначення природи, шляхів та етапів формування станових ознак. Розкриваючи історичні передумови та причини виникнення козацтва, автор з’ясовує етимологію терміну “козак” та питання трансформації військових і адміністративних термінів, назв речей господарського та побутового вжитку.

Цікаві дані наведені в параграфах, присвячених джерелам формування козацтва. Мотивуючи закономірність виникнення Запорізької Січі як форпосту боротьби проти турецько-татарської агресії та центру визвольного руху в Україні, дослідник зазначає, що ці обставини справляли безпосередній вплив на формування демократичних засад військово-політичного устрою січовиків - “коша” (с.43).

У процесі формування козацького права В.О.Щербак виділяє не лише звичаєві, традиційні складники, але й елементи іноземного походження - литовські та польські нормативи. Одним з факторів, що сприяв виробленню правових основ функціонування козацької верстви, автор вважає залучення козаків на державну службу.

Уявлення про майновий стан козацтва дає матеріал про

становлення козацького землеволодіння в ході трудової колонізації південного прикордоння. Вчений доходить висновку, що “генеза та формування станових ознак українського козацтва відбувалися майже два століття” (с.80).

Аналіз етнічного складу запорожців і реєстровців, здійснений у книзі, дав змогу В.О.Щербаку ґрунтовніше висвітлити закономірності й особливості становлення козацької верстви, початок якого пов’язується з фіксацією прав і привілеїв козацтва у постановках уряду Речі Посполитої в 70-х роках XVI ст. З Визвольною війною асоціюються кардинальні структурні зміни в українському суспільстві, зокрема, формування окремого соціального прошарку - козацької старшини, до якої фактично перейшла провідна роль в економічній, соціальній та політичній сферах державного життя.

Серед чинників формування станової та національної свідомості козацтва В.О.Щербак виділяє релігійний, що за умов міжконфесійної ситуації, яка склалася в той час, є цілком виправданим. Саме козацтво було тією силою, що протидіяла національно-релігійному гніту з боку Польщі. А в 20-30-х роках XVII ст., за словами дослідника, козацько-селянські повстання знаменували початок нового етапу в історії національно-визвольного руху в Україні. “Ставши на чолі національно-визвольного руху, - підсумовує він, - козацтво репрезентувало поступ політичного мислення в історичній еволюції українського народу, у відродженні власної державності” (с.143).

В центрі уваги медієвістів були українсько-російські взаємини, свідченням чого є ряд праць з цього питання. У 1995 р. були опубліковані матеріали науково-теоретичного семінару “Українсько-російській договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків”. У статті академіка

В.А.Смоля, вміщеній у збірнику, констатується, що за останні роки не вдалося істотно наблизитися до подолання усталеної в історіографії підміни основного змісту визвольної боротьби як засобу створення власної незалежної держави “вкрай спрощеною тезою про так зване “віковічне прагнення українського народу до возз’єднання з братнім російським народом” (с.3).

Оцінюючи наслідки підписання договору, автор погоджується з твердженням Д.Донцова про те, що “Україна ні в якому разі не об’єднувалася з Москвою в одну державу. Продовжували існувати обидві держави, але у межах своєрідної конфедерації, хоча за правовою формою цей акт більше нагадував встановлення не конфедеративних зв’язків, а номінального васалітету чи протекторату. Значення договору полягало в тому, що він зафіксував правові аспекти відокремлення України від Польщі і пожиттєву владу в Україні гетьмана як її єдиного і повноправного володаря. У договорі юридично визнано існування Української козацької держави та її суспільно-політичного устрою, він давав можливість у союзі з Росією розгромити Річ Посполиту, включити до складу держави західний регіон і покінчити з агресивними зазіханнями Кримського ханства”.

Нарешті, на думку вченого, не можна ігнорувати той факт, що у свідомості патріотично настроєної української еліти другої половини XVII-XVIII ст. цей договір виступав “найсильнішим і найпереможнішим аргументом і доказом суверенності України” (с.4-5).

Аналізуючи здобутки і недоліки вітчизняної історіографії у вивченні даної проблематики, В.М.Матях у своїй статті пише: “В акті “возз’єднання України з Росією” радянські дослідники вбачали “торжество історичної справедливості”, не тільки “могутній поштовх для її політичного, економічного

та культурного розвитку”, а й створення “сприятливих умов для розвитку української народності” (с.57). І лише на початку 90-х років спостерігається рішучий поворот у дослідженні українсько-російських стосунків XVII-XVIII ст. Він зумовлений такими факторами, як відродження української медієвістичної школи, нова концепція Визвольної війни²⁰, активна розробка ряду напрямків історії української державності того часу²¹.

Вказаній проблемі присвячені ще два видання “Історичних зошитів”. Автор першого, В.М.Горобець²², дотримується позиції тих дослідників, що оцінюють Переяславсько-Московський договір як такий, що узаконював між цими державами взаємні номінального васалітету. В праці інтерпретується вплив шведського, польського, татарського факторів на українсько-російські стосунки, а також наслідки дипломатичних ініціатив Б.Хмельницького, спрямованих на пошук варіантів нової системи міждержавних відносин у Східній Європі, оцінюються поворотні пункти у зносинах України з Росією (Віленські переговори 1656 р., смерть Б.Хмельницького, збройний конфлікт 1658 р., реформа устрою гетьманату, здійснена Петром I).

Розглядаючи основні етапи та еволюцію російської політики, дослідник доходить висновку, що “жорсткий політичний курс корони Романових щодо України, який проводився в період соціально-політичних суперечностей в українському суспільстві, суперечив державотворчим планам її керівництва та став своєрідним каталізатором конфліктів у Війську Запорізькому, зрештою, став однією з важливих передумов руїни” (с.19-20).

Політика ж Петра I в українському питанні на початку XVIII ст оцінюється автором як певний перехідний етап від старих “московських” підходів до “імперських” тенденцій,

що переконливо свідчило про наближення якісно нового етапу в українсько-російських відносинах (с.51).

Свіжим, нетривіальним підходом до вивчення даної проблеми відзначається праця молодого дослідника О.К.Струкевича²³. На підставі оригінальних архівних документів автор показує, що самодержавство здійснювало “обрусіння” української політико-адміністративної системи шляхом поступового завуальованого обмеження української автономії, насамперед, компетенції її верховного репрезентанта - гетьмана.

Узагальнення й висновки, вміщені в книзі, переконують читачів у тому, що успіх цих заходів не в останню чергу зумовлювала позиція впливової групи генеральних старшин, схильних обміняти автономію на захист царицею їх вузькостанових нобілітаційних прагнень та інтересів. Саме це, на думку О.К.Струкевича, стало одним з вирішальних факторів, які дали змогу російському самодержавству перетворити центральні установи Гетьманату на знаряддя асиміляційної політики і, зрештою, ліквідувати українську державність. Заслуговує на увагу також спроба дослідника реконструювати післягетьманську форму управління в Україні, спрямовану на знищення особливостей її суспільно-політичного життя.

Важливим джерелом для вивчення періоду гетьманування І.Мазепи стала збірка документів, упорядкована В.В.Станіславським²⁴. Видання містить 85 вперше введених до наукового обігу листів Івана Мазепи, які охоплюють широке коло питань, пов'язаних з політичним, економічним та культурним життям України наприкінці XVII - на початку XVIII ст. Цінність публікації зростає з огляду на те, що величезна кількість безцінного архівного матеріалу була знищена під час руйнування російськими військами під

командуванням О.Меншикова гетьманської столиці Батурина і в ході розорення Запорізької Січі підрозділами П.Яковлева та після Полтавської битви.

Зібрані документи - це завірені копії листування І.Мазепи з такими видатними діячами Росії, як Петро I, Софія Олексіївна, В.В.Голицин, С.П.Неплюєв, Ф.О.Головін та ін., яке зберігається в Інституті рукописів ЦНБ ім. В.І.Вернадського.

Усвідомлення необхідності осмислення досягнень і прорахунків вітчизняної науки в минулому, пошук методологічних принципів на сучасному етапі її розвитку зумовили появу низки історіографічних праць.

Стан медієвістичних досліджень в Україні з 60-х років ХІХ ст. до 1917 р. розглянуто в публікації В.М.Матях²⁵. В брошурі подається об'єктивна оцінка кризових явищ і успіхів української медієвістики, репрезентованої цілим сузір'ям імен, зокрема таких, як Д.І.Багалій, В.О.Барвинський, О.Я.Єфименко, О.І.Левицький, О.М.Лазаревський, І.В.Луцицький, В.О.Мякотін, М.В.Довнар-Запольський, М.С.Грушевський, М.Д.Дашкевич, В.Б.Антонович, О.Ф.Кістяківський. Поряд з розробкою української середньовічної проблематики в наукових центрах того часу, як відомо, проводилася плідна пошукова робота з питань російської історії, що знайшла відображення у працях М.Ф.Владимирського-Будакова, Д.І.Багалія, Є.Д.Сташевського, В.І.Веретенникова, А.В.Флоровського, П.П.Смирнова.

Автор підкреслює, що у другій половині ХІХ ст. в результаті інтенсивного розвитку історичних знань відбулося становлення української історіографії як спеціальної галузі науки. Разом з тим дослідниця погоджується з висновком Д.Дорошенка про те, що деяке відставання історіографії від

темрів розвитку інших галузей історичної науки було пов'язане з відсутністю умов для становлення останньої як національної внаслідок її залежності від офіційних польських та російських наукових інституцій.

Характеризуючи українську медієвістику в контексті західноєвропейського розвитку історичних знань, В.М.Матях виявляє прояви його закономірностей на вітчизняному ґрунті. При цьому вона не погоджується з висновком М.С.Грушевського про те, що медієвістика в Україні пореформеного періоду розвивалася (подібно до французької) переважно завдяки зусиллям дилетантів-аматорів, вважаючи, що кадри української історичної школи відповідали високому європейському рівню.

Розширюючи хронологічні рамки дослідження до 30-х років, автор показує наслідки тиску на історичну науку з боку тоталітарної системи. Десятиліття панування тоталітаризму, який душив українську наукову думку, спричинили до того, що кілька поколінь наших співвітчизників практично нічого не знали про тих, хто закладав підвалини української історичної школи. Вчені інституту нині повертають із забуття спадщину кращих представників вітчизняної історіографії.

Спільними зусиллями колективу авторів у 1995 р. створено синтетичне видання²⁶, в якому наукові нариси і розвідки доповнюються документальними матеріалами. Огляд життя і творчості таких самобутніх постатей, як С.В.Величко, Я.М.Маркович, М.А.Маркевич, М.І.Костомаров, М.І.Яворський, супроводжується публікацією їх оригінальних, раритетних для сучасного читача праць. Зокрема, у дослідженні Н.О.Герасименко здійснена спроба критичного осмислення методологічних підходів С.В.Величка, особливості його принципів підбору та використання документів. Аргументуючи ступінь

достовірності джерел, які використовував С.В.Величко (канцелярист Генеральної військової канцелярії, який на початку XVIII ст. написав “Сказаніє о войне козацкой с поляками” та “Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке”), вчений зіставляє документальні свідчення й дані різних авторів.

Н.О.Герасименко висловлює власну точку зору на ряд дискусійних питань, зокрема, на час, місце й обставини вручення Б.Хмельницькому військових клейнодів, кількість козаків, які брали участь в поході проти поляків поблизу Кодака, уточнює дати боїв під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, а також число козацьких полків за Богдана Хмельницького.

В розвідці Ю.А.Пінчука “М.І.Костомаров і його історіографічна концепція” йдеться про яскраву особистість і обдарованого вченого, основною рисою світогляду якого було демократичне розуміння історії, активний спротив автократизму. За словами М.Грушевського, М.Костомаров став “одним з предтеч великої східноєвропейської революції”. Стрижнем його концепції історії України є думка про те, що московська династична схема розвитку східного слов'янства суперечить сутності історичного процесу в Україні.

В нарисі В.О.Нерода висвітлюється життєвий і творчий шлях істориків Я.М.Марковича і М.А.Маркевича, з'ясовується їх внесок у скарбницю української науки, вплив їх спадщини на розвиток вітчизняної історіографії, зокрема та творчість М.І.Костомарова, М.С.Грушевського та ін.

Життю і діяльності М.І.Яворського присвячена розвідка А.В.Санцевича. Оригінальна джерельна база дала змогу автору розкрити маловідомі раніше обставини формування поглядів академіка, його громадянської позиції, показати цькування видатного вченого більшовицькими

спецслужбами й колегами.

В іншій статті²⁷ А.В.Санцевич полемізує з Г.В.Касьяновим²⁸ з приводу застосування щодо М.Яворського дефініції “еклектик”. Автор з’ясовує основні риси концепції історії України М.Яворського, її новаторський характер. Заперечуючи науковцям, які вважали академіка електиком, дослідник доводить, що “шляхом розширення проблематики та часового діапазону курсів історії України за рахунок конче необхідних, важливих компонентів він прагнув уникнути обмеженості й тенденційності “більшовицької схеми” (с.46).

Ще одна праця А.В.Санцевича²⁹ містить матеріал про життя і наукову діяльність відомого українського історика М.Є.Слабченка.

Аналізу історіографічної спадщини І.Лисяка-Рудницького присвячений огляд І.С.Хміля³⁰. В ньому стисло висвітлені погляди цього неординарного мислителя на геополітичне місце України, питання про “історичність” української нації, переодизацію історії України, субпідрядність різних аспектів історичного процесу, регіональні різновиди в розвитку нашої держави, генезис вітчизняної суспільної думки і політичної ідеології в ХІХ-ХХ ст. тощо.

У грудні 1996 р. в Глухові відбулася Всеукраїнська науково-освітня конференція “Історіографічна спадщина науки історії України (Погляд з кінця ХХ ст.)”, матеріали якої вийшли окремим виданням. Вони присвячені 300-річчю від дня народження Я.Марковича, 130-річчю від дня народження М.Грушевського та 60-річчю Інституту історії України НАНУ.

Як серед фахівців, так і серед широкого читацького загалу користуються популярністю життєписи людей науки. До останніх публікацій з цього циклу належить видання, присвячене науковій та громадській діяльності відомого українського історика, ветерана війни і праці Г.Я.Сергієнка -

доктора історичних наук, професора, лауреата Державної премії України ім. Т.Г.Шевченка, автора понад 270 наукових праць³¹.

Неослабну увагу вітчизняних істориків привертає непересічна постать мислителя, науковця, політичного діяча В.Липинського. Введення до наукового обігу нових документів дає можливість не лише глибше пізнати особу В.Липинського, але й отримати панорамне уявлення про епоху, в якій він творив. 88 невідомих досі листів видатного українського діяча до Р.Митика, І.Кревецького, Д.Дорошенка, О.Назарука, С.Шелухіна, зібрані й упорядковані Т.О.Осташко та Ю.І.Терещенком, - вагоме тому підтвердження. Ці яскраві документи, виявлені в архівосховищах Києва і Львова, за словами упорядників, “додають чимало нового до наших уявлень про В.Липинського як дипломата під час його перебування на посаді посла Української Держави у Відні, його активну політичну та літературну діяльність як лідера та ідеолога Українського союзу хліборобів-державників” (с.3). Додамо, що опубліковані листи яскравіше характеризують його респондентів, а інколи показують їх у нових ракурсах.

В історії українського державотворення існує чимало недостатньо вивчених епізодів, “білих плям”. Однією з них донедавна була така важлива сторінка російсько-українських взаємин, як переговорний процес між гетьманським урядом і Радянською Росією у 1918 р. Якщо не брати до уваги пронизаних ідеологічними штампами видань радянської доби й альтернативних за змістом праць безпосередніх учасників тих подій, вони ще ґрунтовно не вивчалися науковцями.

Виняток становить дослідження О.І.Лупандіна³², в якому на базі нових документів відтворено хід переговорів, умови, в яких вони проводилися, їх реальні результати. Актуальність

цієї публікації зумовлюється цілком виправданими історичними асоціаціями з сучасним станом українсько-російських стосунків і допомагає моделювати майбутні можливі варіанти розвитку подій з урахуванням певних традицій та особливостей. Прикладного, практичного значення при цьому набуває виважене осмислення проблем кордонів, поділу спільних боргів та майна, фінансово-торговельних питань тощо.

Низьку ефективність переговорів та їх припинення автор пов'язує з позицією російської делегації, що відображала ставлення більшовиків до Брестського миру як до вимушеного, тимчасового акту та до України, що виступала в той час вже суб'єктом міжнародного права.

Зміна дипломатичної тактики й стратегії уряду РСФРР, яка настала з анулюванням Брестського миру, знаменувала початок нового етапу в українсько-російських взаєминах. Дослідник на переконливих фактах доводить наявність протиборства сторін та вказує не лише на антиукраїнські дії більшовицької Росії, але й на антирадянські, антибільшовицькі заходи гетьманату, що, зрештою, закінчилися воєнними діями. Такий сценарій розвитку подій автор пов'язує, окрім інших факторів, з відсутністю єдності українських політичних сил, "непевністю і хиткістю української дипломатії, яка не мала конкретних і реальних засобів підтримати власні державницькі домагання" (с.36).

Інша сторінка українсько-російських контактів у часи визвольних змагань розкрита в публікації О.П.Реєнта і Р.Г.Симоненка³³, у якій вміщені документи, що розповідають про переговори Надзвичайної Дипломатичної місії Української Народної Республіки з представниками уряду РСФРР і ЦК РКП(б) взимку 1919 р.

Не вдаючись до полеміки з критиками

зовнішньополітичної діяльності уряду УНР, дослідники наполягають на тому, що його “прагнення пригасити відчайдушну громадянську війну й досягти миру як у зовнішніх зносинах, так і всередині країни заслуговує, в крайньому разі, на розуміння. Хоч яким короткотривалим не був би цей епізод жорстокої епохи, провідні його ідеї та устремління заслуговують на повагу” (с.24).

Ще одній маловідомій події періоду визвольних змагань - роботі Українського національного конгресу присвячена праця І.В.Хміля¹⁴. За словами В.Винниченка, саме цей форум став “першим кроком відродження нації по шляху державності”, передавши всю повноту влади Центральній Раді. Автор показує роль М.Грушевського у підготовці й проведенні конгресу, перипетії боротьби навколо ідеї автономії України та її федеративного зв'язку з Російською державою, спротив цій позиції з боку політичної реакції.

В праці аналізуються виступи делегатів та документи, прийняті конгресом, хід дискусій на ньому та процедури обрання депутатів до Центральної Ради, наводиться їх поіменний список. Дослідник акцентує особливу увагу на революціонузуючому впливі постанов та рішень Українського національного конгресу на розвиток визвольних змагань.

Підсумком багаторічного наукового пошуку стала монографія А.П.Гриценко “Політичні сили в боротьбі за владу в Україні. Кінець 1917-1920 рр.”; видана трьома випусками “Історичних зошитів”. Побудоване на використанні широкого кола джерел, що вперше вводяться до наукового обігу, зіставленні різних, часто полярних, поглядів на тогочасні події, дослідження, разом з тим, залишає читачеві можливість розмірковувати над цитованими документами і робити власні висновки. У першій частині монографії йдеться “про події з

часу проголошення у листопаді 1917 р. III Універсалу Української Центральної Ради й утворення Української Народної Республіки (УНР) до перших двох місяців 1919 р., коли почала розгортатися діяльність Директорії та уряду УНР”³⁶.

Поглиблення суперечностей в українському національному таборі, викликане змінами співвідношення політичних сил в Україні, на думку дослідниці, було спричинене серйозними розбіжностями у Центральній Раді та її Генеральному Секретаріаті, різним ставленням до Радянської Росії та визначенням позицій делегації УНР на переговорах у Бресті. Прихід австро-німецьких військ, за підтримки яких діяв режим гетьмана Скоропадського, посилив процес глибокого внутрішнього розмежування в усіх політичних партіях, насамперед національних.

Характеристика політичної ситуації за гетьманату дає змогу зрозуміти її плюралістичну природу, адже тоді існувала як нелегальна (більшовики та ліве крило української революційної демократії), так і легальна (УСДРП, УПСР, УПСФ, УПСС) опозиція. Цю картину об’єктивно доповнюють дані про діяльність в Україні різних російських політичних організацій.

Аналіз істотних змін у співвідношенні політичних сил восени 1918 р., які значною мірою були пов’язані з поразкою Центральних держав та переорієнтацією буржуазно-поміщицьких кіл на Антанту, а також суперечностей в Українському Національному Союзі (УНС), його взаємин з Директорією дав можливість автору дійти слушного висновку про те, що саме “через загострення політичної боротьби між різними течіями українського національного руху і значною мірою через особисті амбіції ряду його провідних діячів” не зміг використати “реальну можливість підвести міцні

підвалини під відроджену українську державність” Трудовий Конгрес, який розпочав роботу 23 січня 1919 р. в Києві (с.77).

Не змінили ситуацію і події 1919 р., про що свідчать матеріали другої частини монографії³⁶. Ні Директорія, ні радянський уряд не змогли одноосібно оволодіти ситуацією, і весь рік пройшов під знаком їх протиборства. Додаткової гостроти цій ситуації надала наявність ще одного політичного чинника, який змушував рахуватися з собою, - “білої гвардії” Денікіна. Сприятлива нагода для порозуміння між українським урядом та більшовиками була втрачена внаслідок жорсткої позиції останніх.

За таких умов більшовики виявили значно більшу здатність досягти поставленої мети і волю до перемоги й, зрештою, нав’язали свої рішення політичним силам, що відстоювали радянську систему. Українські ж національні сили стали жертвою політичного розбрату, “отаманщини”, невизначеності й нерішучості. Навіть багнети Добровольчої армії не допомогли втримати свої позиції третьому табору - апологетам ідеї “єдиної і неподільної” Росії.

В третій, останній частині праці,³⁷ А.П.Гриценко розглядає напружені політичні колізії в таборах, що протистояли один одному протягом 1920 р. Так, прихильники радянського устрою, репрезентовані КП(б)У, УКП (боротьбистів), УСДРП (незалежників - лівих), УПІСР (борбистів), пропонували різні підходи до вирішення політичних і соціальних питань, однак перед загрозою білогвардійщини та завдяки вдалим маневрам більшовиків ліві сили зуміли зблизити свої позиції. Як свідчать матеріали ВУЦВК Рад УСРР, обраного IV Всеукраїнським з’їздом Рад, вперше введені до наукового обігу, це стало платформою консолідації радянських сил.

Стосовно українського національного табору дослідниця доходить висновку, що, “зорієнтувавшись у пошуках

“союзників” переважно на зовнішні сили, насамперед на непопулярну в масах Річ Посполиту, Антанту і навіть на “єдинопідлітків” П.Врангеля”, через свою велику схильність до надто сумнівних компромісів вони “прогнали битву за маси, повністю втратили контроль над будь-якою територією України і з кінця 1920 р. опинилися в еміграції, де їй продовжували боротьбу” (с.4-5). Нездатність adeptів української ідеї пожертвувати власними амбіціями в ім’я загальної справи, дріб’язкові чвари і незгоди завдали непоправної шкоди справі національного відродження. Про це недвозначно свідчать як спогади учасників тих подій, так і оцінки тогочасних істориків - М.Шаповала, І.Мазепи, М.Забаревського, В.Липинського.

Невід’ємною ланкою у ланцюгу подій (поряд з Національним конгресом, військовим та селянським з’їздами), що передували остаточному оформленню Центральної Ради як всеукраїнського парламенту, став I Всеукраїнський робітничий з’їзд (11-14 (24-27) липня 1917 р.). Хроніка його роботи подана в розвідці А.П.Гриценко³⁸, що вийшла в “Історичних зошитах” 1992 р.

Не нав’язуючи власним політичних оцінок та ідеологічних штампів, автор знайомить читача із звітами про роботу цього форуму, доповнюючи їх характеристикою, даною сучасниками тих подій - П.Христюком, Д.Дорошенком, В.Винниченком, діячами більшовицької партії.

Заключна частина публікації - документи, вироблені з’їздом: резолюції про сучасний момент, у продовольчій справі, у справі робітничої подітики, робітничих організацій, української освіти, Декларації Всеукраїнської Ради робітничих депутатів.

Висвітленню питань освіти, культури, науки в періодичній пресі гетьманської держави 1918 р. присвячена праця

Г.А.Рудого³⁹. Автор відтворює засоби і форми вирішення питань духовного життя країни в один з найбільш драматичних етапів її існування. Водночас дана розвідка є першою в українській історіографії спробою оцінити офіційну пресу Української Держави 1918 р. як історичне джерело. Науковець висвітлює основні принципи класифікації газетних матеріалів, розглядає проблематику періодики, використовуючи сучасні джерелознавчі методи, характеризує надруковані статті.

Низку праць з історії українського суспільства революційної доби одного з авторів даної статті, О.П.Реєнта, поповнили публікації в “Історичних зошитах”. На відміну від попередніх у його дослідженні з історії пролетаріату в часи Центральної Ради⁴⁰ становище робітничих верств розглядається крізь призму національного питання. З цією метою здійснено реконструкцію соціально-економічних, політичних і націокультурних обставин, за яких формувався та усвідомлював себе як клас пролетаріат України.

Документально підтверджена теза про те, що національний склад робітництва України сформувався в результаті взаємодії ряду об’єктивних і суб’єктивних факторів: економічних явищ, з одного боку, і русифікаторської політики царизму, - з іншого. Національна неоднорідність пролетаріату зумовлювала його політичну диференціацію, неодномірне ставлення різних його загонів до Центральної Ради.

Несприйняття українського відродження зросійщеними робітничими верствами індустріальних центрів викликало відповідну реакцію з боку режиму, який не довіряв міським робітничим масам. Ця драматична колізія стала однією з причин невдалих заходів Центральної Ради, наблизила її зникнення з політичної арени. У стосунках Центральної Ради з робітничим класом знайшли відображення сильні та слабкі

сторони українського національного руху, протиріччя, що існували в його надрах, неготовність створених ним владних інституцій вирішувати нагальні суспільні завдання.

У розвідці, що з'явилася наступного року¹¹, обстоюється необхідність застосування нових методологічних засад у ході вивчення революційно-визвольних процесів 1917-1920 рр., суть яких полягає, зокрема, в тому, щоб розглядати їх в контексті цивілізаційної самобутності регіону, духовно-цілісних (в основному християнсько-православних) настанов. Виходячи з цього, у праці революція трактується як результат взаємодії різнорідних кризових явищ, що охопили Російську імперію на початку ХХ ст., а більшовизм - як цілком іманентна ідеологія певних суспільних верств, покликана до життя цими явищами та потребами самоорганізації суспільства. На Україні більшовизм, сповідуваний в основному частиною зрусифікованого пролетаріату, наштовхувався на жорстке протистояння з боку національно-демократичного табору. Однак незрілість політичних форм, у яких дістала втілення "українська ідея", реальне співвідношення сил запрограмували перемогу більшовизму, відсунули на багато десятиліть створення самостійної Української держави.

Основним змістом і спрямуванням визвольних змагань було вирішення національного питання. Народи колишньої Російської імперії прагнули завоювати право незалежно від будь-яких зовнішніх сил будувати своє майбутнє. Виконуючи квітневу постанову Українського національного конгресу про встановлення зв'язків з народами Росії, що добивалися перебудови її на федеративних засадах, Центральна Рада скликала в Києві 21-28 вересня 1917 р. з'їзд представників народів і областей.

Про політичне спрямування цього форуму розповідають

матеріали, зібрані й підготовлені до друку О.П.Ресентом і Б.І.Андрусишиним⁴². Це в основному протоколи засідань з'їзду, які дають можливість з'ясувати його хід, уточнити кількість делегатів (їх було 93, а не 90, як вважалося раніше. На жаль, за деякими свідченнями, оригінали цих документів були вивезені до Ізраїлю єврейською делегацією, напевно, для того, щоб, посилаючись на них, засвідчити тривалість боротьби єврейства за створення власної держави. Нині, коли на прабатьківських землях євреїв побудована держава Ізраїль, документи доцільно було б повернути на Україну, адже вони є важливим джерелом для вивчення нашої історії.

Перші практичні кроки у творенні української державності в 1917 р. знайшли відображення в дослідженні О.І.Галенка і Д.Б.Яневського⁴³. Аналіз механізму передачі владних повноважень від Всеукраїнського національного конгресу до Центральної Ради, взаємини українського уряду з Тимчасовим урядом, які, за словами дослідників, мали "свою дуже напружену внутрішню драматургію", а також подій, пов'язаних з формуванням Генерального Секретаріату, протоколів його засідань дає можливість показати складність й неоднозначність умов, в яких народжувалася суверенна Українська республіка.

"Невизначеність статусу, структури та функцій органів влади, нестабільність військово-політичної ситуації, на думку авторів, зумовили стиль роботи Генерального Секретаріату і, відповідно, форму ведення протоколів його засідань". Підтвердженням цього є документи (зокрема персональний склад Генерального Секретаріату, порядок денний та протоколи його засідань тощо), опубліковані в додатку. В іншій розвідці Д.Б.Яневського⁴⁴ аналізуються маловідомі конституційні акти України, що з'явилися в 1917-1920 рр.

Серед недостатньо вивчених проблем визвольних змагань

- історія спеціальних служб, зокрема, повстансько-партизанського штабу, який був спеціальним органом Державного центру УНР в екзилі і дислокувався у Польщі. Певним кроком на шляху подолання цієї прогалини можна вважати нарис В.С.Сідака⁴⁵, виданий спільними зусиллями Інституту СБУ та Інституту історії України НАН України. У вказаній праці на підставі документів ППШ, що зберігаються у Бібліотеці Народовій (Варшава), розглядається процес його створення, завдання й обстановка, в якій він працював, аналізується система організації розвідки і контррозвідки підрозділів штабу й повстанських формувань на території УСРР, дається характеристика повстансько-підпільного руху в радянській Україні, та керівництва ним з боку ППШ.

Автор наголошує, що однією з основних причин звуження соціальної бази повстансько-партизанського руху в Україні стало поширення прорадянських настроїв не лише серед лідерів окремих емігрантських груп, але й широких селянських мас Поділля й Волині.

Науковими полігонами, на яких випробовуються нові ідеї, новаторські методологічні підходи до вирішення вузлових проблем історичних студій, стали науково-теоретичні читання, систематично організовані Інститутом історії України. Вони дають можливість фахівцям не лише перевірити й апробувати результати власних досліджень у ході конструктивної полеміки з колегами, але й акумулювати напрацьований потенціал, визначати перспективну тематику й стратегію майбутніх пошуків.

16 березня 1995 р. відбулися науково-теоретичні читання, присвячені діяльності Центральної Ради, в яких брали участь співробітники Інституту історії України, представники інших наукових установ і навчальних закладів. Їх виступи опубліковані окремим виданням⁴⁶.

Констатуючи відсутність вагомого історіографічного досвіду у вивченні історії Центральної Ради вітчизняними спеціалістами, завідуючий відділом історії України періоду революції та визвольних змагань доктор історичних наук В.Ф.Верстюк спинився на ряді питань, які мають висвітлити сучасні дослідники. На його думку, це - визначення феномену УЦР, її структурна побудова, національний, соціальний та кількісний склад, періодизація історії Центральної Ради, аналіз політичних умов, за яких діяла ця інституція, її взаємина з Тимчасовим урядом Росії. При цьому доповідач не лише поставив завдання, але й зробив спробу дати власне бачення шляхів їх виконання.

Джерелознавчі аспекти проблеми висвітлено у виступі А.П.Гриценко ("Джерела до вивчення національно-визвольного руху в Україні у 1917 р."). Воєнним подіям 1917 р. присвячені доповіді О.Й.Щусь ("Питання військових заходів УНР на першому етапі її розбудови (листопад-грудень 1917 р.)"), а також О.Бойко й А.Буравченкова ("Український фронт у 1917 р."). Характеристика громадсько-політичного життя УНР подана у повідомленнях І.В.Хміля ("Український національний конгрес-з'їзд") та Т.С.Осташко ("Всеукраїнські учительські з'їзди в 1917 р."), О.П.Реєнта ("Ставлення робітників України до Центральної Ради"), О.І.Лупандіна ("Українська державність у світлі Брестського миру").

До тематики, яка в радянські часи вважалася "шкідницькою" донедавна відносилася й історія українського національного руху. Лише в останнє десятиріччя науковці повернулися до проблем, які ставилися українськими дослідниками з діаспори та зарубіжними вченими.

Першою узагальнюючою працею на дану тему стала колективна монографія, що вийшла 1994 р.⁴⁷. Авторський колектив книги, до якого увійшли Л.Г.Мельник, О.Ф.Скаун,

В.Г.Сербей, Л.Г.Іванова, Н.А.Шип, Ю.П.Лавров, О.М.Федьков, В.С.Горякіна, О.В.Лисенко, С.О.Єскельчик, поставив і значною мірою вирішив ряд питань, пов'язаних з генезою і динамікою національного руху в Україні протягом тривалого - понад 130 років - відрізка часу.

В першій частині праці в теоретичному та конкретно-історичному розрізах розглядається процес утвердження в масах національної свідомості з кінця XVIII до початку XX ст., становлення ідеї національного самовизначення й атрибутики національної символіки з найдавніших часів до Української національно-демократичної революції 1917-1918 рр.

Друга частина містить характеристику початкового етапу українського національно-культурного відродження в умовах антиукраїнської політики російського сёмодержавства, зокрема його прояви в студентському середовищі.

Матеріали зєвершальної частини монографії відображають специфіку українського національного руху в період революції 1905-1907 рр., діяльність російської інтелігенції, що захищала мову, освіту й культуру українського народу, а також роботу "Просвіти". У "Післямові" подано огляд вітчизняної та зарубіжної літератури з історії національного руху. За визнанням авторів, ряд подій та явищ вітчизняного національного руху (насамперед це стосується західноукраїнських земель) не знайшов відображення в монографії. Однак мету своєї праці вони вбачали не лише в ознайомленні широкого кола читачів зі станом розробки цієї актуальної теми, але й у тому, щоб заохотити фахівців до поглибленого дослідження даної багатогранної проблеми.

90-ті роки характерні якісно новим рівнем наукового осмислення міжвоєнного періоду історії України. Наступом на усталені стереотипи, руйнуванням, здавалося б, неспростовних аксіом, що всіляко закріплювалися у

суспільній свідомості компартійними ідеологами, позначені праці професора С.В.Кульчицького.

Першим з своєрідної трилогії, в якій ґрунтовно аналізуються більшовицькі експерименти в ході пошуку нових засад організації суспільного виробництва і розподілу, стало дослідження, в центрі уваги якого “аналіз теоретичних засад донепівської політики правлячої партії та її руйнівних наслідків” (с.2)⁴⁸. Вказуючи на обставини, за яких В.І.Ленін спочатку вводив до партійного лексикону та у повсякденне життя термін “воєнний комунізм”, а потім відмовився від його використання і виступив з ініціативою проведення нової економічної політики, автор звертає увагу на непомічену раніше термінологічну “революцію”, суть якої зводилася до визнання провалу “комуністичного штурму” і заміни його “соціалістичними перетвореннями”.

Однак, на думку дослідника, здобутки соціалізму були “далекі від гасел і реальних досягнень будь-яких соціалістичних партій ХХ ст., які завжди діяли в умовах цивілізованого ринкового господарства. Те, що в Радянському Союзі називали соціалізмом, - підсумовує С.В.Кульчицький, - насправді являло собою окремі елементи комуністичної системи виробництва й розподілу” (с.59). Власне, це визнав і вождь більшовиків у 1921 р.

Монографія, що побачила світ у 1994 р.,⁴⁹ відзначається оригінальними концептуальними знахідками, неформальним підходом до вивчення складних суспільних явищ. Трактуючи комуністичну доктрину в контексті світової історії, автор висловлює думку, що більшовицька стратегія формувалась як адекватна реакція на світову кризу, яка переросла у війну, та під впливом подій, що відбувалися всередині Російської імперії. Характеризуючи форму та зміст української радянської державності, дослідник переконливо доводить,

що керівництво радянської Росії погоджувалося на державність України лише з тактичних міркувань, аби зсередини підірвати український визвольний рух.

Офіційна радянська історіографія вбачала у військово-політичному союзі радянських республік імператив, нав'язаний громадянською війною, і водночас перший етап на шляху до утворення СРСР. Автор розкриває приховані, глибинні причини даного явища, адже “цією формулою маскувалася здійснювана державною партією централізація військового і народного господарського управління на території існуючих радянських республік”, кінцевою метою якої “було створення на уламках імперії унітарної держави у формі союзу радянських республік (с.72).

Донедавна причини господарської руїни в Україні 1920-1921 рр. пов'язувалися з війною. На думку ж автора, “економічний колапс, що насувався на країну, був викликаний, перш за все, методами і наслідками націоналізації “командних висот” в економіці” (с.85).

Політика “воєнного комунізму” в Україні мала ряд особливостей, зокрема, щодо засобів вирішення продовольчого питання. С.В.Кульчицький вважає, що в першій половині 1920 р. продрозкладка в республіці була зірвана. Внаслідок цього більшовики під час збирання хліба переорієнтувалися з комбідів на комнезами - інституцію, що піднеслася над радами як опора партії на селі. Цей маневр дав їм змогу до кінця року “викачати” з українського села 71,5 млн. пудів зерна. На підставі аналізу висловлювань керівників радянської держави автор доходить висновку, що вони “вважали продрозкладку, попри чудово усвідомлювану небезпеку її застосування, інтегральним елементом економічної політики перехідного періоду. Тільки вона, за їх переконанням, могла допомогти побудувати на руїнах

ринкової економіки омріяний ними соціально-економічний лад” (с.104).

Нагадуючи, що в історико-економічних працях доперебудовного періоду був відсутній ґрунтовний виклад планів та одержаних результатів у галузі комуністичного розподілу, вчений певною мірою ліквідує цю “білу пляму”. Поява в грудні 1920 р. низки декретів уряду Російської Федерації, названих у радянській історіографії “комуністичними”, на його думку, свідчила про те, що комуністичний розподіл не пов’язувався з воєнними обставинами, як пізніше намагалися переконати радянських людей історики. Більшовицькі лідери силкувалися створити образ ідеалізованого ними ж зразка держави якщо не в дійсності, то хоча б на папері.

Дії радянської влади в Україні значною мірою визначало ставлення до неї селянства. Невдачі більшовиків у 1919 р. в книзі пояснюються не традиційним для історичної літератури радянського часу “авантюризмом українського керівництва на чолі з Раковським”, а саме хибністю земельної політики більшовиків. На відміну від Росії, де в післяжовтневий період основна частина землі була розподілена між селянами, в Україні за гетьмана Скоропадського відновлювалося поміщицьке землеволодіння, на зміну якому прийшла більшовицька “соціалізація”, а фактично націоналізація землі. С.В.Кульчицький висловлює щодо цього думку, яка заслуговує на увагу: курс на комузінацію села здійснювався на основі підзаконних актів, тоді як аграрні закони радянської влади нібито враховували інтереси селянських мас. За цих умов селянам важко було розібратися у хитросплетіннях земельної політики більшовиків, тому вони негативно поставилися до комунізації. Виходячи з наведених міркувань, в праці говориться не про “союз робітників і селян”, а про

“економічну ворожість” між селом та містом

Не можна не погодитися з твердженням автора й про те, що “виробництво, функціонування якого за відсутності ринкових важелів вимагало постійного застосування насильства, дедалі швидше деградувало” (с.140). Неспростовною також є теза про цілковиту залежність республіканських властей від центру, яка стала причиною трагічного становища українського народу в період “воєнного комунізму”.

Об’єктом наступного монографічного дослідження С.В.Кульчицького стала “нова економічна політика” більшовиків в Україні⁶⁰. У цій аналогічно-полемічній праці автор, визначаючи спрямування господарської стратегії більшовиків, підкреслює, що неп означав не зміну концептуальних засад більшовизму в економічних питаннях, а лише тимчасовий маневр, крок вперед, який у майбутньому дав би можливість зробити два кроки назад, до суто комуністичних принципів господарювання.

В книзі спростовується міфологема про те, що неп - це геніальний винахід більшовиків, натомість проводиться думка про уособлення ними природного плину подій, які дістали відображення в програмах інших партій, зокрема РСДРП. Отже, неп не міг тривати так довго, як розраховував Ленін. Державна партія повинна була зійти з курсу на півдорозі, не досягнувши поставленої мети.

Дослідник під критичним кутом зору розглядає ідею “місцевого господарського обороту”, яка мала забезпечити більшовикам контроль над виробництвом і розподілом, а також концепції “державного капіталізму” - жорстко дозованих ринкових форм і методів, що псзинні підготувати базу для повномасштабного впровадження комуністичних принципів організації господарства.

В монографії показано особливості процесу поділу партії на апаратну верхівку і рядових членів. Іншими словами, на “внутрішню” й “зовнішню” партію, причому останній належала роль “передавальних пасів” від влади до широких народних верств, а також хід централізації партійно-державної ієрархії. Структурний аналіз місця і ролі партійно-радянської номенклатури у системі влади завершується висновком про те, що “створений більшовиками політичний режим уособлював владу партійної олігархії” (с.68).

Автор відтворює логічно зумовлений ланцюг подій: непродумані соціально-економічні експерименти, які закінчувалися провалом, - зміцнення позицій державної партії в суспільстві - репресії проти потенційної опозиції, теоретичне обґрунтування терору та його організаційне забезпечення.

Слід вказати і на нові оцінки дослідником засад, на яких створювався Союз Радянських Соціалістичних Республік, а також політики обмеження суверенітету Української РСР з боку центральної влади.

Таким малодослідженим напрямком втілення в життя “нової економічної політики”, як оподаткування, кредитування, акціонування, планове постачання приватного торгового капіталу, політика ціноутворення тощо, присвячена розвідка К.В.Лобач⁵¹. Опрацювання широкого спектру документів дозволило автору відобразити складні стосунки держави з непманами, позитивні зрушення в економіці в результаті активізації приватної ініціативи та відродження ринкових відносин, а також прагнення органів радянської влади контролювати діяльність підприємців.

Парадигмою допєребудовної історіографії були праці, в яких соціальні колізії змальовувалися чорно-білими фарбами за принципом: все, що виходило за межі більшовицького

уявлення про соціалізм або мало найменші ознаки опозиційності, таврувалося як вороже і таке, що не повинно існувати. Спроба втиснути в прокрустове ложе теорії та практики “класової боротьби” будь-які прояви суспільної активності на ділі означала жорстокі розправи з усіма, хто виявляв незгоду з діями радянської влади. Особливих страждань від більшовицького правління зазнало селянство, яке уособлювало соціально-економічні, моральні засади українського суспільства, було носієм його традиційних цінностей.

Реакції селян на дії тоталітарного режиму присвячена публікація О.І.Ганжі⁵². За словами автора, більшовики ввели в оману селянство, обіцяючи йому землю, господарську свободу, а на ділі примусивши його тягти ярмо “воєнно-комуністичної” колісниці. За допомогою чергової конструкції - ідеологами - вони приписали собі пріоритет у вирішенні віковичного аграрного питання. Натомість ігноруючи корінні інтереси села, одразу після захоплення влади в Україні більшовики стали втілювати в життя власну програму організації сільськогосподарських відносин.

Дефініції “політичний бандитизм”, “куркульська контрреволюція” тощо недвозначно вказували на те, як сприймався партійним керівництвом селянський опір грабіжницьким поборам нової влади. В праці наводяться численні документальні свідчення того, як створювалися і діяли каральні органи, аналізуються зміни в соціальній суті селянського руху, що загострював громадянське протистояння в українському селі протягом 1920-1921 рр. Дослідниця акцентує увагу на використанні легітимних форм селянського спротиву в середині 20-х років - безпартійних селянських конференціях, виборах до сільських і волосних рад тощо, характеризує засоби, з допомогою яких більшовики

намагалися нетралізувати вплив селянства, особливо середнього і заможного, на розвиток подій, витіснити його на периферію суспільного життя.

Новий виток протистояння між селом і владою, як свідчать наведені архівні документи, пов'язаний з хлібозаготівельними кампаніями 1926/27, 1927/28 років. Перехід держави до надзвичайних заходів для вилучення хліба знаменував закінчення непу й наростання загрози виникнення нової громадянської війни.

Ще одна сторінка вітчизняної історії, над якою зависла зловісна фігура замовчування, пов'язана з голодоморами, що через кожних 10-15 років косили населення України у 20-30-х роках. З'ясуванню справжніх причин голоду 1921-1923 рр. та його наслідків присвячена праця С.В.Кульчицького й О.М.Мовчан⁵³. Документи, залучені вченими, неспростовно доводять, що головною причиною продовольчої катастрофи було введення продрозкладки - "своєрідного другого видання кріпосного права". Але якщо в Росії з весни 1921 р. замість насильницького вилучення сільськогосподарської продукції запровадили продподаток, доповнений правом продажу її лишків на ринку, то в Україні грабунок села продовжувався.

Автори показують, як з допомогою статистичних маніпуляцій та волюнтаристських оцінок більшовицький центр завищував дані про реальний урожай зернових в Україні й відповідно встановлював розмір продподатку, який по суті продовжував залишатися розверсткою. Функціонери ж вищого ешелону УСРР не змогли (а дехто й не прагнув цього) добитися від Москви поступок. До того ж потреби Російської Федерації в харчових продуктах і необхідність надання допомоги спустошеному посухою Поволжю визнавалися пріоритетними навіть на шкоду власному населенню. При цьому Україна не отримала за вивезений

хліб ніякої компенсації. За словами дослідників, “нереальність хлібозаготівельних планів... призвела до збереження розкладкового методу хлібозаготівель” (с. 15-16). Це загострило соціальну атмосферу на селі, спровокувало селянські виступи, на що більшовики звичайно відреагували застосуванням збройної сили для придушення заворушень.

Вже восени 1921 р. стали відчутними перші згубні наслідки ленінської політики. В той же час ЦК КП(б)У, як свідчать автори, рекомендувало губкомам партії відрізняти голод у Росії і неврожай в Україні, а наслідки останнього долати власними силами. В цьому, як і в інших випадках, правляча партія діяла традиційними методами: то оприлюднювала декларативні папірці про допомогу голодуючим (з січня 1922 р. інформаційна блокада голоду припинилася за вказівкою центру), то вилучала рештки того, що утримувало людей на межі існування і смерті. Характерно, що і за такої складної ситуації правлячі кола намагалися перекласти тягар допомоги голодуючим на інші категорії населення, в тому числі духовенство, релігійні громади, мешканців міст, та по-блужнівському заперечити факт голоду перед представниками зарубіжних добродійних організацій, які все ж спромоглися зробити свій внесок у справу допомоги голодуючим губерніям України. Злочин проти народу тривав і в 1922-1923 рр., коли, незважаючи на складне становище з продовольством, держава у великих розмірах експортувала сільськогосподарську продукцію.

На жаль, і в даній публікації не має відповіді на питання, скільки людських життів коштували Україні каннібалістичні експерименти “кремлівських мрійників”. Існують об’єктивні причини цього - відсутність демографічної статистики, значний відрізок часу, що розділяє переписи 1897 і 1926 рр., тощо. Однак дана праця сприймається як серйозний крок на

шляху подолання історичного “безпам'ятства”.

У вересні 1993 р. в Києві відбулася міжнародна наукова конференція “Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: причини і наслідки”. Доповіді її учасників, видані у вигляді матеріалів⁵⁴, різняться за методологічними прийомами, постановкою питань, глибиною проникнення в суть проблеми і навіть емоційним забарвленням від насиченої внутрішньою енергетикою і душевним болем (Івана Драча) до зважено-аналітичних (С.Кульчицького й Д.Мейса).

С.В.Кульчицький акцентував увагу на тому, що на відміну від голоду початку 20-х років голодомор 1932-1933 рр. став не стільки наслідком комуністичного будівництва, скільки його інструментом. Тоталітарна влада використала терор голодом як засіб досягнення в сільському господарстві мети, сформульованої в програмі РКП(б) у березні 1919 р. Дослідник оцінює втрати населення України від голоду 1932-1933 рр. в інтервалі 4,5 - 4,8 млн. чол.

Дискутуючи з С.В.Кульчицьким, Д.Мейс висловив думку, що голодомор в Україні був “засобом тиску на селян з метою провести повну колективізацію сільського господарства”, і спричинений він суто економічними факторами. Американський учений переконаний, що “політика голодомору тягнеться до всіх сфер політичного життя, в тому числі й національної політики” (с.19), і спрямовувалася проти “українізації”, самодостатнього розвитку республіки.

В.Косик вбачає одну з основних причин голоду в тому, що сталінське керівництво штучно гіпертрофувало загрозу з боку західних країн, зокрема Великобританії, і, боячись втратити Україну, намагалось “умиротворити” її таким чином.

Національний аспект голодомору розкритий у доповіді В.Марочка. Результатами досліджень людських втрат України протягом 70 років радянської влади, в основу яких покладено

історичне системне картографування, поділилися М.Дмитрієнко та О.Маркова.

Механізму тоталітарної держави та проблемі голоду в історичній ретроспективі присвячена доповідь П.Панченка.

Маловідомі епізоди голоду 1921-1923 та 1946-1947 рр. розглянуті в повідомленнях О.Мовчан та О.Веселової.

Учасники конференції на підставі всієї сукупності оприлюднених фактів сформулювали ряд висновків (зокрема, про національну спрямованість геноциду) і прийняли рекомендації, що стосуються подальшого вивчення голодомору і правової оцінки подій 1932-1933 рр. в Україні вищим законодавчим органом країни.

Подіям 1931-1933 рр. в Україні присвячено ще дві невеликі праці⁵⁵. У першій з них розповідається про форми і методи соціального забезпечення дітей України в ті роки. Автор другої - С.В.Кульчицький на підставі аналізу статистичних даних, у тому числі перепису 1937 р., висловив думку, що втрати населення України від голоду 1933 р. перевищували 3 млн чол.

Генетична запрограмованість більшовизму на боротьбу з інакомисленням, позиційністю, плюралізмом думок знайшла вияв у послідовному переслідуванні різних політичних партій. Воно ставало більш жорстоким у міру зміцнення позицій більшовиків на вершині влади.

З результатами вивчення форм і методів політичної дискредитації, знекровлення й ліквідації своїх ще дореволюційних противників - есерів та мешковиків - знайомить праця С.А.Кокіна й О.М.Мовчан⁵⁶. Це, по суті, висвітлення зародкового етапу формування й діяльності репресивного механізму радянського режиму, апробації ним тих прийомів, з допомогою яких більшовицький каральний апарат створював умови для безроздільного панування в

державі.

Автори не сумніваються, що однією з причин гонінь, яких зазнавали члени РСДРП, було небажання більшовиків ділити з будь-ким вплив у профспілках. А саме в них позиції меншовиків вважалися традиційно міцними. Інкримінуючи меншовицьким лідерам профспілок співробітництво з білогвардійською адміністрацією, більшовики діставали карт-бланш на розгром РСДРП. До речі, коли мова заходить про організацію Кірсти, автори публікації дещо спрощено визначають мету її створення - "формування військових робітничих загонів для Добровольчої армії" (с.20). Не вдаючись до розлогої аргументації, слід все ж висловити думку, що завдання кірстівської профспілки були значно ширшими⁵⁷.

Політичний егоцентризм більшовиків гранично збіднив палітру юнацьких та молодіжних організацій. Публікація В.І.Прилуцького⁵⁸ переконує читача в тому, що зникнення небільшовицьких молодіжних об'єднань, які у своїй діяльності спиралися на значні верстви населення, відбулося не внаслідок об'єктивних закономірностей, а в результаті політичної лінії більшовиків, спрямованої на уніфікацію та монополізацію політичного життя радянського суспільства.

Питання, пов'язані з формуванням державних кордонів України у часи визвольних змагань та міжвоєнний період, висвітлені в історичній розвідці В.Д.Боечка; О.І.Ганжі, Б.І.Захарчука⁵⁹. Проблема міждержавних кордонів є настільки важливою, що й сьогодні в політичних колах сусідів нашої країни не вщухають дискусії навколо неї. Становлення суверенної України як рівноправного партнера світового співтовариства неможливе без пошуку взаємовигідних рішень у територіальному розмежуванні з Росією, Польщею, Румунією, Угорщиною, Словаччиною. Тому публікація стала

своєчасним і необхідним наково-об'єктивним дослідженням реалій, що склалися. Висновки і узагальнення авторів були використані в процесі підготовки ряду міжнародних угод і в ході активних міжнародних контактів України після здобуття нею незалежності.

Незвична для вітчизняної історіографії праця - персональний склад керівних органів комуністичної партії з часу її заснування до 1989 р. - створена С.В.Кульчицьким⁶⁰. Для спеціалістів, які займаються вивченням радянської доби, вона стала незамінним довідниковим виданням, що дає змогу уникнути неточностей, зайвої плутанини у прізвищах, назвах керівних органів тощо.

Як відомо, більшовицька партія створила своєрідну систему підготовки кадрів для всіх сфер державного життя і номенклатурний порядок їх ротації. В її основу було покладено класовий підхід, суть якого полягала в наданні переваги вихідцям з пролетарських верств й відвертій дискримінації інших соціальних груп. В радянській історіографії питання підготовки кадрів розроблялося досить активно, але в руслі відомих партійних настанов. Замовчування і приховування негативних сторін державної політики щодо вирішення проблеми спеціалістів з часом великою мірою знецінили такі праці. Вакуум, що утворився, поступово заповнюється публікаціями, позбавленими ідеологічної закомплексованості. Серед них - розвідка Л.Ф.Шепель⁶¹, у якій дається характеристика робітфаків, що були породженням командно-адміністративної системи, з усіма притаманними їй перевагами і вадами. Автор підкреслює, що за умов підозрілого ставлення до інтелігенції з дореволюційним стажем більшовицький режим міг розраховувати лише на особливі форми і методи підготовки великої кількості спеціалістів з "низів". В основному цей план

вдалося втілити в життя.

Політичні метаморфози кінця 80- початку 90-х років, що поклали кінець тоталітарній системі, зробили можливою демократизацію суспільного життя і, безперечно, не могли не позначитися на розвитку історичної науки. Доступ до деяких раніше конфіденційних архівних джерел, відсутність “дамоклового меча” партійної цензури, зрослі публікаційні можливості створили умови для підготовки якісно нового рівня досліджень у галузі суспільних наук. “Хвороба зростання” не обійшлася без таких ускладнень, як надмірне захоплення критиканством, сенсаційністю, очорнюванням минулого тощо. Однак водночас серйозні учені дістали можливість переглянути своє бачення багатьох явищ і процесів й скористалися нею.

Особливо “замінованою” ідеологічними штампами, жорстко зцементованою виробленими “на горі” конструкціями виявилася історія другої світової війни. Це не випадково, адже даний порівняно короткий період позначений величезною кількістю страждань, трагізму і героїзму народу, що його неможливо порівняти за насиченістю та емоційною напругою з іншими. До того ж інерція мислення, спосіб, у який формувалося сприйняття війни в радянській час, несли потенційний заряд спротиву новим поглядам на цей найбільший катаклізм в історії людства. Виявилось, що і в незалежній Україні проблеми війни часто слугували відправною точкою не лише мітингових пристрастей, наукової полеміки, але й палких політичних дискусій у Верховній Раді.

Тому спеціалісти з історії війни виявилися в повному розумінні слова “на передовій”, а результати їх досліджень - під прискіпливим поглядом громадськості та людей, що беруть активну участь у виробленні політичного курсу

держави.

Минуло 6 років з дня проголошення суверенної Української держави. Вляглися пристрасті, вщухли ідеологічні сутички, які не стихали під час відзначення ювілейних дат (50-річчя визволення України від нацистських загарбників та 50-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні). Час підвести деякі підсумки, оцінити те, що зроблено істориками за останні роки.

Безумовно, публікації в “Історичних зошитах” не можуть дати повної картини, але показують основні напрямки наукового пошуку в галузі історії війни. Перше, що впадає у вічі, - оновлення тематики, постановка питань, на які раніше накладали “табу” або вважали “нечитабельними”. Практика довела хибність таких настанов, якщо за справу беруться фахівці, не обмежені вузькими рамками соціального замовлення.

Останніми роками вийшло кілька праць відомого вченого, доктора історичних наук М.В.Ковалю, позначених новими методологічними підходами, оригінальними концептуальними рішеннями. У одній з них, виданій Інститутом історії України⁶², автор ділиться власними роздумами з приводу засобів виконання завдань, які стоять сьогодні перед істориками другої світової війни.

Дослідник показує моральну і наукову шкоду, заподіяну історичній науці сумнозвісною “опікою” відповідних органів, глаорифікацією воєнних подій.

Не обмежуючись констатацією та коментуванням “вузьких” місць, автор пропонує конкретні шляхи усунення історіографічних збочень. Пріоритетне місце в цій справі надається осмисленню історії війни, тобто майже нерозробленому напрямку історичних досліджень. Не повинні лишатися поза увагою науковців й полмилково

відкинуті свого часу радянською історіографією геополітичний, кліматичний, демографічний, національно-релігійний фактори війни.

Як відомо, характерною ознакою радянської літератури була своєрідна інтерпретація ролі особи в історії. Щодо війни ця риса виявилася особливо випукло, адже на догоду черговому “хазяїну” препарувалися не лише окремі її епізоди, а й цілі періоди. Звідси - принципові перекоси, кардинальне зміщення акцентів у діапазоні “до навпаки”, спотворення реального ходу подій, замовчування окремих фактів.

Торкаючись наболілих питань термінологічно-понятійного апарату, вчений закликає відмовитися від їх ідеологічної заангажованості. Заслуговує на підтримку й теза про надуманість дискусії щодо назви війни і пропозиція про застосування паралельних назв без будь-якого ідеологічного навантаження.

Праця містить періодизацію війни: автор окреслює участь України у ній вереснем 1939 - травнем 1945 р. Задіяність українських людських та сировинно-промислових ресурсів на час розгрому Квантунської армії на Далекому Сході дозволяє, на нашу думку, розширити ці хронологічні рамки до вересня 1945 р.

М.В.Коваль піддає критиці одну з центральних тез радянської історіографії про “всенародний характер партизанського руху в Україні у 1941-1944 рр.” Він наголошує, що ця “аксіома” не підтверджується ані з демографічного, ані з соціального, ані з етнічного боків. 501 тис. партизанів і 100 тис. підпільників - це вольова, директивна цифра, використана в літературі з політичних міркувань (с.31).

Дана праця стала ще одним кроком на шляху розвінчання всталених стереотипів (про несподіваність нападу Німеччини на СРСР, “превентивну війну” та ін.). Логіка аналізу причин

неготовності СРСР до воєнних дій, низької боездатності його Збройних Сил знімає будь-які сумніви щодо морально-психологічної кризи Червоної армії, що стала наслідком внутріполітичних метастаз у суспільстві.

Торкаючись проблеми колабораціоналізму, дослідник звертає увагу на один з її компонентів - поліцейські підрозділи, до яких увійшли в основному ті, хто свого часу зазнав утисків з боку більшовицької влади.

Автор зазначає, що в радянські часи штучно замовчувалося й таке “незручне” “єврейське питання”. Чи не вперше у сучасній вітчизняній науковій літературі подається неупереджена оцінка українсько-єврейських стосунків у період холокосту. В праці розкриваються й інші недостатньо вивчені сторінки окупаційного “нового порядку”, встановленого гітлерівцями на території України.

Серед питань, які потребують очищення від політичних нашарувань, дослідник називає життя населення в період війни, роль союзників у розгромі нацистів, значення матеріальної допомоги, наданої нами Радянському Союзу, тощо.

Особливістю даної публікації є те, що кожній вузловій проблемі М.В.Коваль прагне дати свіже, нешаблонне тлумачення. Це підштовхує як пересічного читача, так і спеціаліста до роздумів, пошуку власної відповіді на порушені питання. Цьому сприяє не лише залучення невідомих раніше фактів, але й новаторське тлумачення хрестоматійних питань.

Однією з найстійкіших міфологем радянської історіографії був радянсько-німецький договір 1939 р. Лише на I з'їзді народних депутатів СРСР вперше було обнародовано секретний протокол до цієї угоди, який майже півстоліття приховувався від радянського народу. На шпальтах періодичної преси з'явився потік публікацій про радянсько-

німецькі документи, які викривали ганебну суть зовнішньополітичної стратегії Сталіна в передвоєнні роки. Однак першою ґрунтовною працею, спрямованою на поглиблений аналіз причин, які зумовили підписання “пакту Молотова-Ріббентропа”, стала розвідка В.С.Коваля⁶³.

Не переповідаючи змісту праці, зупинимося лише на окремих висновках і узагальненнях, зроблених визначним фахівцем у галузі міжнародних відносин воєнної доби:

- На шлях договору з Гітлером Сталіна підштовхнули Мюнхен, двозначна позиція Англії, відмова Польщі від допомоги СРСР у боротьбі проти гітлерівської агресії, а найбільше - його власне прагнення перехитрити всіх;

- уклавши пакт з Сталіним, Гітлер роз'єднав своїх ворогів, що катастрофічно погіршило їх військово-стратегічне становище;

- договір зв'язав руки Радянському Союзу, який не міг втручатися у розвиток подій в Західній Європі, де Гітлер долав жертву за жертвою;

- пакт не прискорив початок другої світової війни, яку Гітлер розв'язав за власним графіком;

- несподіваність нацистського нападу на СРСР не була пов'язана з пактом, її зумовила помилкова оцінка міжнародної ситуації Сталіним, нерозуміння ним планів Гітлера. За цих умов у всій своїй потворності виявилися такі риси тоталітарної системи радянського зразка, як непрофесійність окремих підрозділів розвідки, холуйство партійно-радянської номенклатури, прагнення за будь-яку ціну догодити Хазяїну;

— катастрофа 1941 р., безприкладні поразки Червоної армії були закономірним результатом антидемократичної організації суспільства. Багатомільйонні жертви - ціна, яку заплатив радянський народ за самовпевнений політичний курс сталінської верхівки

В дещо іншому жанровому руслі В.С.Коваль звертається до подій осені 1939 р., поєднавши розгорнутий коментар книги польського історика К.Лішевського “Радянсько-польська війна 1939 р.”, що стала першою узагальнюючою працею на дану тему, з власною концепцією початкового етапу другої світової війни⁶⁴. Відзначаючи високий професійний рівень дослідження польського фахівця, В.С.Коваль подає своє бачення того, про що написано в книзі, і тих епізодів, про які в ній нічого не сказано. Якщо К.Лішевський подає пріоритетне значення військовим питанням, то український вчений зосереджується на політичних аспектах проблеми, щоб показати, “що саме зажерливі загарбницькі задуми щодо України з боку тодішніх польських лідерів призвели їх до цілковитого політичного запаморочення, а Польшу - до вересневої катастрофи” (с.8).

Аналіз міжнародної передвоєнної ситуації та контактів дипломатів різних країн зроблений автором з точки зору так званого “українського питання”. Основну увагу при цьому із зрозумілих причин приділено політичним планам правлячих кіл Польщі, Німеччини та Радянського Союзу щодо України, зокрема Закарпатської, трактуванню “радянсько-німецького договору про дружбу і кордони “ від 28 вересня 1939 р. і секретних протоколів до нього, а також характеристиці сталінських дипломатичних зусиль навколо Польщі.

Автор розставляє крапки над “і” в питанні про час і перебіг подій під Львовом, викриває цинічну позицію Сталіна в польському питанні.

Однією з найбільш трагічних сторін другої світової війни був холокост - масове знищення нацистами єврейського населення. Написано про це багато, однак питання, пов’язані з теоретичним обґрунтуванням расової неповноцінності цілих народів, засобами впровадження в суспільну свідомість

стереотипів арійської маячні, підготовкою практичних кроків для їх втілення в життя, досліджені ще недостатньо. Саме цим проблемам присвячена публікація В.С.Коваля. Подаючи характеристику нацистського расизму в контексті історії антисемітизму, автор звертає увагу не лише на його ідейно-теоретичне підґрунтя, але й показує, яким чином це потворне явище стало засобом досягнення політичних цілей. У праці міститься оцінка внеску Гітлера і Розенберга до “скарбниці” нацистської думки в галузі расових стосунків, вказується, за допомогою яких методів у свідомості німецького народу формувався образ ворога в особі єврейського населення, а також аналізується практика “етнічних чисток”, застосована гітлерівцями ще до нападу на СРСР.

Як і попередня, ця праця містить численні витяги з документів, однак у ній відсутні посилання на відповідні джерела, що певною мірою обмежує пізнавальні можливості читача.

Про першу масову акцію геноциду на території СРСР та й усю Європу розповідається в публікації С.Я.Єлисаветського⁶⁵. 38 536 мешканців Бердичева пішли в небуття восени 1941 р. Використовуючи архівні документи, спогади свідків, що залишилися живими, книги В.Гроссмана, І.Еренбурга, Ю Шульмейстера, автор доводить, що масові вбивства у місті були заздальгідь спланованою акцією, яка повністю відповідала арійській теорії та нацистській практиці під час “походу на Схід”. В праці йдеться про героїзм колишніх жителів Бердичева єврейської національності на фронтах і в партизанських загонах, увічнення пам’яті загиблих.

Тій же темі присвячена розвідка відомого вченого, професора С.Я.Борового, підготовлена ще у 1946 р. для “Чорної книги”, але раніше так і не побачила світ⁶⁶. Це ще

одне неспростовне звинувачення на адресу людиноненависницького режиму, вирок нацистській арійській теорії та жадливій практиці гітлеризму.

В 1994 р. "Історичні зошити" опублікували невелику, але змістовну працю члена-кореспондента НАН України В.І.Клокова про особливості тактики і стратегії радянських партизанів у боротьбі проти окупантів⁶⁷. В такому розрізі ця тема цивільними істориками ще не розглядалася. Враховуючи, що Всеволод Іванович брав безпосередню участь у діяльності партизанських формувань, а після закінчення війни тривалий час займався вивченням і узагальненням досвіду партизанського руху, його вихід на теоретичний рівень осмислення проблеми видається цілком логічним кроком.

Паралелі, проведені між громадянською та Великою Вітчизняною війнами, засвідчили, що радянське командування надавало великого значення партизанським і підпільним формам боротьби з противником. Однак, як з'ясувалося, міркування керівників держави, деталізовані у військовій доктрині, та рівень підготовки до ведення такої боротьби явно не відповідали один одному. Шапкозакидацькі настрої, що домінували в збройних силах, підживлювали скептичне ставлення до належного організаційного забезпечення форм опору ворогу. Внаслідок цього напередодні війни не було спеціальних розробок, загальної стратегічної лінії. Репресії 1937-1938 рр. знекровили не лише командний корпус регулярної армії, але й знищили тих небагатьох, які мали певний досвід організації партизанських загонів. Ці та інші причини, наведені автором, є вичерпною відповіддю на питання: хто і чому в'їнен у невдачах початкового етапу війни. Саме тому, за періодизацією дослідника, перший відрізок діяльності партизанів був

позначений боротьбою за власне виживання.

Другий період характеризувався наступальними діями, рейдами по тилах противника, організацією чіткого зв'язку з'єднань і командними центрами. Саме навесні-влітку 1943 р. найбільш ефективною формою їх боротьби стала "рейкова війна", результати і вплив якої на хід війни оцінює автор. З наближенням лінії фронту тактика партизанських загонів змінюється: вони дедалі тісніше координують свої акції з армійським командуванням.

Що ж до цифрових даних, які характеризують рівень розмаху й наслідки партизанського руху, то окремі з них викликають сумнів. Так, без критичної оцінки й коментарів наводяться відомості про 766 партизанських загонів та 613 диверсійних груп і результати їх діяльності на 1 травня 1942 р. (с.39). Більш точно відображають дійсний стан речей цифри на березень 1943 р. - 7 великих з'єднань і 35 загонів загальною чисельністю 15 тис. осіб (с.40). Без авторського коментаря залишається й кількісна оцінка партизанського руху, подана Українським штабом партизанського руху наприкінці 1943 р.: 46 великих з'єднань, 1993 загонів і розвідувально-диверсійних груп, в яких налічувалося 100 тис. чол.(с.47). Потребує уточнення також кількість ворожої сили (500 тис. чол.), виведеної з ладу партизанами України.

Однак в цілому праця В.І.Клокова прокладає нові напрямки в дослідженні партизанської тематики, розкриває ще невичерпані резерви наукового пошуку.

Проблеми життя та побуту міського населення на визволеній території України в період Великої Вітчизняної війни стали об'єктом вивчення Т.В.Вронської⁶⁸. Базуючись на великій кількості архівних документів, автор аналізує заходи державних інституцій щодо організації комунального господарства і транспорту, пошуку шляхів розв'язання

житлової та продовольчої проблем, соціального забезпечення інвалідів війни, родин фронтовиків та дітей, що втратили батьків.

Ілюструючи численними фактами катастрофічне становище, в якому опинилися міста України після вигнання з них гітлерівців, дослідниця детально аналізує заходи радянських властей щодо забезпечення їх належного санітарно-епідеміологічного стану, шляхи вирішення житлового питання, оскільки відновлення житлового фонду після того, як лінія фронту двічі спустошливою хвилею пройшлася по українській землі, потребувало неординарних рішень і значних капіталовкладень. В праці розкриваються особливості карткової системи постачання населення продуктами харчування, промисловими товарами, предметами широкого вжитку. Дослідниця публікує цікаві, невідомі раніше документи про матеріально-побутове становище родин фронтовиків, інвалідів війни, дітей-сиріт, характеризує заходи держави для їх поліпшення.

Книга містить багато сюжетів, які донедавна сором'язливо замовчувалися або ретушувалися. Прагнучи бути гранично об'єктивною, Т.В.Вронська віддає належне й організаційним можливостям централізованої радянської системи, але водночас спиняється і на викривленнях, зловживаннях, збоченнях у соціальній сфері, яких припускалися номенклатурне чиновництво і партійні функціонери.

Одним з важливих напрямків, на якому повинні зосередити свої зусилля історики, є міжнародні зв'язки України, а також міжнаціональні стосунки в республіці в роки другої світової війни та після її закінчення. Саме тут слід шукати відповіді на питання про геополітичне значення України, роль "української проблеми" у війні.

Пакт Молотова-Ріббентропа, а потім розгортання воєнних

дій на радянсько-німецькому фронті створили умови для чергового загострення українсько-польських взаємин, оголили їх больові точки, що своїм корінням сягали у глиб віків⁶⁹. Спроба одним ударом розрубати “гордіїв вузол” суперечностей, здійснена за сценарієм Сталіна у 1944-1946 рр., лише частково вирішила проблему, залишивши ще один рубець у свідомості та історичній пам’яті обох народів. Сучасний стан відносин між Україною і Польщею сповнює надією не лише на взаємовигідне співробітництво та успішне подолання взаємних претензій, але й на об’єктивне осмислення гіркого досвіду минулого. Ось чому появу монографії О.В.Буцько можна вітати як своєчасну і необхідну. Побудована на закритих раніше архівних джерелах, книга містить не лише постановку багатьох питань, пов’язаних з підготовкою і реалізацією угоди від 9 вересня 1944 р. між Польською Республікою та УРСР, але й зважене, об’єктивне їх вирішення.

Розглядаючи Західну Україну як сферу інтересів різних держав та військових формувань на зразок АК, ОУН-УПА, автор показує, як непримирена боротьба між польськими та українськими загонами створила нестерпну міжетнічну атмосферу, в якій найбільше страждало населення краю: Тому план радянського керівництва виглядав зовні як щире прагнення припинити терор і нормалізувати становище, хоча мав ще одну, приховану стратегічну мету: підірвати польський та український національно-визвольний рух у регіоні. Характеризуючи організаційні заходи, спрямовані на виконання міжурядової угоди, відносини уповноважених та представників обох сторін, дослідниця дійшла висновку, що “саме НКВС був органом практичного здійснення всіх закулісних планів після воєнного розподілу сфер міжнародного впливу” (с.43).

О.В.Буцько належить пріоритет введення до наукового обігу статистичних даних про кількість українського населення, евакуйованого з Польщі, та польського населення, переселеного з України. За її підрахунками, ця кількість становила відповідно, 482 880 (97% тих, хто підлягав переселенню) та 810 415 осіб (91%). В праці міститься також багато статистичного і фактичного матеріалу про методи вирішення радянською військово-бюрократичною машиною питань, пов'язаних з прийомом, розселенням, влаштуванням на роботу в УРСР прибулих з Польщі. Показано і те, як приїжджі сприймали новий суспільний лад, колгоспну систему господарювання, моральний клімат у країні.

Загалом праця повертає відчуття історичної істини, допомагає зміцнювати підвалини нових - чесних і рівноправних - взаємовідносин між двома сусідніми народами.

В контексті міжнародних відносин воєнної доби розглядаються й допомогіві акції зарубіжної громадськості народу України в монографічному дослідженні Т.В.Вронської та О.Є.Лисенка⁷⁰. Радянські історики зверталися до питання про взаємини української еміграції з прабатьківщиною в основному в площині військово-політичних подій. У даній праці зроблена спроба подати зважену і збалансовану картину допомогіві діяльності української діаспори США, країн Латинської Америки і Європи.

Книга містить історичну довідку про генезис української діаспори зарубіжжя, характеристику політичної орієнтації її громадських об'єднань. Благодійницькі акції емігрантських кіл подано на фоні організаційного життя українських громад, що дає можливість усвідомити, наскільки складно іноді проходив процес зближення різних таборів української спільноти.

У праці вперше реконструюються всі ланки проходження гуманітарних вантажів - від збирачів до адресатів допомоги. Детальний розгляд документів однієї з них - баз "Різноекспорту" СРСР - дав підстави для узагальнення обсягів усього вантажопотоку, що йшов з-за кордону до Радянського Союзу і України зокрема.

Порівняння обсягу загальносоюзних гуманітарних надходжень із кількістю подарунків, що надійшли в Україну, дала змогу встановити долю благодійницької допомоги, яку одержали окремі верстви населення УРСР інваліди, дітисироти, багатодітні родини тощо).

Автори не приховували від читача і факти зловживання з боку деяких посадових осіб, причетних до розподілу закордонних пожертвувань, а також людей, яких доля винесла на вищі суспільні щаблі.

В монографії розглядаються допомогіві акції зарубіжної громадськості на користь біженців, репатріантів та військовополонених українського походження, які опинилися у європейських країнах, а також проблеми репатріації. Адже завдяки зусиллям діаспори саме з цього контингенту формувалося поповнення української еміграції у країнах Америки та Європи.

Однією з найбільш актуальних тем постперебудовної вітчизняної історіографії, на терені якої схрещувалися полярні політичні концепції, стала історія визвольних змагань у період другої світової війни. Не вдаючись до розкриття суті проблеми, все ж маємо відзначити залежність сучасної самосвідомості та настроїв суспільства від способу вирішення цього надзвичайно складного для сприйняття питання. На підтвердження цієї думки нагадаємо про вододіл, який незримо поділяє в наш час тих, хто визнає позитивні моменти в діяльності ОУН-УПА, і тих, хто повністю і безапеляційно

засуджує роль націоналістичного підпілля в роки другої світової війни. На шпальтах періодичної преси, під час мітингів і конференцій зламано багато списів, але, на нашу думку, до зближення позицій сьогодні ще дуже далеко. Тому науковці повинні подвоїти зусилля, аби відтворити найбільш точну картину подій, пов'язаних з історією ОУН-УПА.

“Історичні зошити” в 1995 р. опублікували нарис В.В.Дзьобака про неординарну постать командуючого “Поліської Січі” - УПА-УНРА Т.Бульби-Боровця⁷¹. Спираючись на оригінальні архівні матеріали, дослідник висвітлює маловідомі та суперечливі сторони діяльності родоначальника Української Повстанської Армії, розкриває зміст його заходів, спрямованих на консолідацію всіх націоналістичних сил України. Аналізуючи причини невдач Т.Бульби-Боровця, автор доходить висновку, що його тривала орієнтація на німців “дискредитувала саму кінцеву мету діяльності “Поліської Січі” - УПА-УНРА - створення української самостійної суверенної соборної держави” (с.58).

25-26 серпня 1992 р. в Києві відбулася Всеукраїнська наукова конференція, в якій взяли участь вчені українських та зарубіжних установ, що вивчають історію ОУН і УПА. Матеріали цього форуму⁷² засвідчили, що вітчизняні фахівці у вивченні даної проблеми вийшли на якісно новий щабель, зріс інтерес до тематики, пов'язаної з націоналістичним підпіллям 40-50-х років. Обсяг нашої публікації, на жаль, не дозволяє спинитися на всіх виступах, однак кілька міркувань, висловлених учасниками конференції, заслуговують на увагу.

Критичний аналіз програмних засад ОУН запропонували слухачам М.Прокоп (“УПА і демократизація програми РУН”) і С.Процик (“Розвиток програми визвольної боротьби ОУН (1943-1945)”). Характеризуючи початкову фазу підпільного повстанського руху, дослідники наводять різні його кількісні

показники. Якщо А.Жуківський (“Як творилася Українська Повстанська Армія”) говорить про 10 тис. членів УПА, то І.Миткалик (“Українська Повстанча Армія - Українська народно-революційна армія отамана Тараса Бульби-Боровця”) називає іншу цифру - 3 тис. Немає однаковості також у визначенні сил націоналістичного підпілля пізнішого часу. А.Камінський (“Визвольна боротьба і питання жертв УПА”) вважає, що взимку 1943-1944 рр. УПА мала найбільший особовий склад - 40 тис. осіб разом з підпільними кадрами ОУН. Через рік під час переходу лінії фронту на радянську територію чисельність УПА оцінювалася в межах 20-25 тис. чол. В.Косик (“Ставлення німців до ОУН і УПА”), базуючись на німецьких архівних документах, доводить, що гітлерівське командування перебільшувало реальні сили оунівців, зокрема, в Галичині, де, за даними ворога, діяло приблизно 80 тис. повстанців.

У доповіді М.Коваля (“Бандерівське підпілля на території третього рейху”) висвітлюється розгортання мережі ОУН за межами України

Міжнаціональним аспектам проблеми присвячені повідомлення С.Бутка (“ОУН-УПА і українсько-російські відносини”) й О.Голобуцького (“УПА й поляки: довгий шлях до порозуміння”).

В центрі уваги дослідження В.Гриневича (“ВПА і Червона армія”) - протистояння повстанців регулярним радянським військам на завершальному етапі війни та його наслідки.

Нові документи, які розкривають тактику і стратегію радянських спецорганів у придушенні національно-визвольного руху в Україні, оприлюднив І.Білас (“Форми та методи діяльності НКВС - МДБ у боротьбі проти ОУН-УПА”).

А.Камінський висвітлює питання про втрати

націоналістичного підпілля. За його даними, жертви УПА-ОУН-УГВР становили 8-10 тис., або, за завищеною статистикою, - 16-20 тис. осіб.

Цікаві думки, нові факти, їх оригінальне тлумачення прозвучали у виступах Є.Стахів («Еволюція українського націоналізму - від тоталітаризму до демократії: Думки про ОУН (бандерівців»)), В.Сергійчука («Радянські партизани при ОУН-УПА»), В.Кучера («Українська Повстанська Армія в Закарпатті»), С.Білоконя («Слідчі справи НКВС: джерелознавчі проблеми»), П.Медведка («Українське націоналістичне підпілля в Східній Україні за документами поліції безпеки та СД»), В.Ковалю («ОУН-УПА і Німеччина»), Г.Дичковської («УПА і гуманізм») та ін.

Конференція визначила напрямки пошуково-аналітичної роботи, перспективну тематику досліджень, сформулювала проблеми, які потребують першочергового розв'язання.

27-28 жовтня 1994 р. в Інституті історії України відбулася міжнародна наукова конференція, присвячена 50-річчю визволення України від фашистських загарбників. Її матеріали були опубліковані окремою книгою⁷³. В її роботі взяли участь науковці України, Росії, Канади, США, Франції, які репрезентували різні історичні школи. Це сприяло зіставленню різних методологічних систем у вивченні історії, плідним дискусіям, хоча участь представників ряду громадських організацій у засіданнях часто переводило наукову полеміку в ідеологічне русло.

За тематичною ознакою доповіді згруповані у 7 розділів:

1) «50-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників - видатна подія в історії українського народу»;

2) «Визволення України - немеркнучий подвиг Збройних Сил»;

3) “Гітлерівський “новий порядок” - найбільша трагедія українського народу”;

4) “Антифашистський опір українського народу на окупованій території”;

5) “ОУН і УПА - між гітлеризмом і сталінізмом”;

6) “Вклад українського народу у створення матеріально-технічних передумов розгрому ворога”;

7) Наслідки другої світової війни - уроки на майбутнє”.

Конференція засвідчила наявність різних, інколи діаметрально протилежних оцінок ряду подій, зокрема таких, як місце ОУН-УПА у війні, проблема колабораціонізму, понятійно-термінологічні дефініції тощо.

Основним стрижнем, навколо якого точилися дискусії, стало “українське питання” у всій багатогранності його виявів - етно-соціальному, геополітичному, економічному та інших.

Так, професор Квебекського університету Р.Сербин висловив думку, що вигнання гітлерівців з території України Червоною армією не було “визволенням”, оскільки “звільнена від неволі німецького фашизму Україна відразу попала в неволю російського комунізму” (с.30). Полярно протилежної позиції дотримувалися голова Комітету ветеранів війни організації ветеранів України доктор історичних наук І.С.Хміль та доктор історичних наук О.В.Шиловцев, які доводили, що для українського народу війна була Вітчизняною, визвольною. Переважна більшість учасників конференції висловила більш помірковані погляди, прагнучи, з одного боку, уникнути ідеологічних нашарувань і шаблонів, а з іншого, - не підкріплених фактами авангардських побудов.

Наступного, 1995 р., Інститут історії України провів наукову конференцію, присвячену 50-річчю перемоги над гітлеризмом. Доповіді на ній зробили вчені інститутів НАН України, викладачі вузів та військових навчальних закладів,

працівники державних архівних та музейних установ, дослідники історії другої світової війни з багатьох міст України, з також Беларусі і Молдови.

Матеріали, видані 1996 р.⁷⁴, свідчать про певні зрушення в розробці й осмисленні актуальних проблем війни. Як і на попередньому науковому форумі, в центрі уваги вчених стояли питання, так чи інакше пов'язані з роллю українського народу в розгромі нацизму. Продовжуючи дискусію, розпочату на міжнародній науковій конференції 1994 р., професор М.В.Коваль підкреслив, що “визволення України від тотального нацистського насильства і розбою було порятунком нашого народу. І тому необхідно прямо наголосити, що не є обґрунтованою ні з наукових, ні з моральних позицій теза про окупацію у 1943-1944 рр. території України... Червоною армією. Ця точка зору з точки зору міжнародного права взагалі не витримує критики” (с.10). Дослідник звернув увагу на модернізацію сталінського режиму і сприйняття цієї еволюції людьми, закликав “подавати неймовірно складну епоху рембрантівською палітрою, збалансовано”, “не викреслювати з пам'яті “незручні” й “тяжкі” сторінки, але навчитися, нарешті, їх переконливо пояснювати, кваліфіковано коментувати.

Різні аспекти “українського питання” розглянуті в повідомленнях В.І.Юрчука “Значення визволення України для перемоги над фашистською Німеччиною”, В.П.Кириченка “Українське питання” в контексті другої світової війни”, П.Т.Тронька “У бронзі та граніті - у пам'яті народній”, М.П.Мірошніченко “Україна в історичному контексті підсумків та уроків другої світової війни”, Р.Г.Вишневського “Книга Пам'яті України - літопис народної звияги та героїзму” й ін.

Дослідження проблеми формування керівних кадрів

Радянської держави донедавна було одним з пріоритетних напрямків для партійних істориків. Цілком природно, що її висвітлювали з позицій апологетики діяльності КПРС, ідеологічного ретушування окремих явищ. Постсоціалістичний час дав можливість українському читачеві ознайомитися з публікаціями ряду російських вчених у періодичних виданнях, а також перекладами праць зарубіжних авторів - М.Восленського та М.Джилласа, котрі розглядали різні аспекти цієї проблеми на основі нових підходів.

Книга Т.С.Першиної присвячена тій же темі на матеріалах України на завершальному етапі війни та в ході відбудови народного господарства⁷⁵. В центрі авторського пошуку - здобутки і прорахунки адміністративно-командної системи господарювання, причому акцент робився на характеристиці механізму управління, запущеного на початку відбудовних робіт в Україні адже процеси, пов'язані з його дією, вирішальною мірою впливали на подальший розвиток економіки в республіці.

Підсумовуючи результати першого етапу формування господарської номенклатури з початком відбудови народного господарства, дослідниця висловлює думку, що попри складність і гостроту його завдань партійні комітети та наркомати зуміли в стислі строки мобілізувати наявні кадрові ресурси, перегрупувати їх і в основному укомплектувати партійні, радянські, господарські органи і промислові об'єкти.

В книзі багато уваги приділяється аналізу результатів послідовного проведення більшовицького добору кадрів на визволеній від гітлерівських окупантів території України. При цьому недоліки і прорахунки в кадровій політиці зумовлюються порочною природою адміністративно-командної системи.

Вивчення особливостей процесу комплектування господарської номенклатури в південно-західних областях республіки дало автору підстави дійти висновку, що масштабність завдань відбудови господарства і політична атмосфера в регіоні створили явно нерозв'язані проблеми перед відрядженими сюди керівними кадрами: час вимагав іншого типу фахівця і управлінця.

Аналізуючи сталінську модель господарського управління в дії, Т.С.Першина зосереджується на відмінностях у комплектуванні керівними кадрами промислових об'єктів союзного і республіканського підпорядкування, з одного боку, та сільськогосподарського виробництва, - з іншого. Дослідниця резюмує, що "завдання, поставлені перед централізованою системою планового управління економікою в період відбудови народного господарства, були загалом виконані. При цьому не йдеться про те, що саме суспільно-політичний режим сталінського типу з його пріоритетами, народногосподарською стратегією якнайкраще відповідав вимогам часу. Якщо й вдавалося досягти певних успіхів, то робилося це за рахунок неймовірного напруження всіх сил неефективної економіки, нещадної експлуатації людей і природних ресурсів" (с.75).

Автор не обходить увагою й морально-етичні наслідки безроздільного панування номенклатурної еліти, вказуючи на конкретні вияви деградації політичної практики режиму в галузі управління і проводячи паралелі з сьогоденням.

Закінчення війни принесло населенню Західної України нові випробування. Друга радянська (перша відбувалась у 1939-1941 рр.) завдала українцям західних областей не менше страждань і горя, ніж попередня. Сільськогосподарський аспект цієї проблеми розглянуто у праці О.С.Рубльова та Ю.А.Черченка⁷⁶:

Як показують дослідники, довоєнний стан розвитку сільськогосподарської кооперації, форми організації виробництва і збуту продукції українського сільського населення Польщі був досить високий, хоча питання про землю стояло гостро внаслідок дискримінації українців польською адміністрацією. Завдяки цьому націоналізація великого землеволодіння, здійснювана радянською владою, набирала, на думку вчених, не лише класового, а й національного забарвлення. Проте значного полегшення селянам соціальні реформації не принесли. Навпаки, малоземелля доповнювалося репресивними заходами, масовими депортаціями, примусовою “суспільною колективізацією”. Спротив мешканців західноукраїнського регіону сталінській політиці підтримували ОУН і УПА.

Автори викривають волюнтаристський характер заходів режиму щодо колективізації, не підкріплених достатніми матеріальними ресурсами, організаційно-кадровим забезпеченням, і доходять висновку, що його метою було пограбування селян шляхом хлібозаготівель, примусової підписки на державні позики та інших поборів.

Різні сфери суспільно-політичного життя в республіці першого повоєнного десятиріччя розглянуті у замітках, що увійшли до препринту № 3, що вийшов у 1988 р.,⁷⁷ О.Кириченко “Уніатська церква: шлях до Львівського собору”, В.Коваль “Що таке ОУН і хто такі бандерівці”, О.Гарань “Західна Україна: проблеми формування національних кадрів”.

Препринт № 2 того ж року містить публікації Д.Табачника про репресії у Збройних Силах України, а також О.Юрченка і М.Каменецького про сталінську політику щодо Югославії⁷⁸.

Одним з найбільших злочинів тоталітарного режиму було те, що він намагався всіма засобами позбавити український

народ власної історії, національної пам'яті. Перетворення історії на прислужницю ідеології, а істориків - на слухняних придворних літописців стало справжньою драмою для кількох поколінь науковців, а багатьом навіть коштувало життя.

Вихід праці, присвяченої минулому Інституту історії України Національної академії наук України⁷⁹, у нинішньому вигляді був би неможливим у радянські часи. 104 документи, вміщені в збірнику, - це вирок тоталітарній системі, чесне і мужнє свідчення того, що відбувалося насправді, без прикрас і замовчування будь-яких епізодів. Опубліковані матеріали відображають основні етапи діяльності провідної наукової установи республіки в галузі історичних досліджень протягом двох десятиліть (1936-1956 рр.), причому абсолютна їх більшість введена до наукового обігу вперше. На їх сторінках - не лише події, а, головне, люди, з їх жагою життя і творчості, долі, перемелені жакливою репресивною машиною. Все це створює неповторне відчуття подиху епохи, сповненої болу і трагізму.

Сподіваємося, що даний збірник буде не лише важливою віхою у вивченні історії вітчизняної науки, але й стимулюватиме створення подібних праць.

Післявоєнний етап історії України нерозривно пов'язаний з неординарною постаттю - М.С.Хрущовим, який був керівником республіки, а потім і Радянського Союзу. Українські історики лише приступають до неупередженого вивчення ролі цього діяча в контексті часу, в який він жив і працював.

14 квітня 1994 р. в Інституті історії України було проведено науковий семінар, присвячений 100-річчю від дня народження М.С.Хрущова, учасники якого поставили мету: дати науково виважену оцінку суперечливій особі радянського

лідера, діяльність якого справляла колосальний вплив на події в Україні та навколо неї протягом тривалого часу. У семінарі взяли участь науковці кількох відділів Інституту історії України, Київського держуніверситету ім. Т.Г.Шевченка, інших установ. Серед матеріалів, в яких висвітлена діяльність М.С.Хрущова у всіх ділянках громадсько-політичного життя країни і на різних відтинках історії, 14 підготували співробітники інституту⁸⁰. На відміну від інших подібних видань дана збірка містить не лише доповіді, але й підбірку архівних документів, а також спогади академіка НАНУ П.Т.Тронька “Мої зустрічі з Хрущовим”.

Результати творчого доробку співробітників відділу історії культури України, очолюваного доктором історичних наук В.М.Даниленком, репрезентовані в “Історичних зошитах” кількома збірниками статей, колективними та індивідуальними монографіями.

Першою ластівкою було видання, в якому розглядалися стосунки між радянським режимом та українською інтелігенцією⁸¹. У 1993 р. побачив світ збірник статей з проблем громадсько-політичного і культурного життя України у ХХ ст.⁸².

У розвідці Г.В.Касьянова “Українська інтелігенція і національне питання: початок ХХ ст.” зазначається, що криза українофільства й національного культурництва на рубежі ХІХ-ХХ ст. супроводжувалась активною політичною самоідентифікацією інтелігенції. Саме вона становила соціальну базу українських партій, вивчення програмних положень яких дало змогу автору дійти висновку, що серед соціалістичної української інтелігенції не було єдиних поглядів на національне життя. Вивівши його з суто культурницького на рівень політичний, зробивши кроки на шляху до політичної організації робітників і селян,

інтелігенція не спромоглася виробити та обґрунтувати ідею суверенної України, вимагаючи надання їй автономії.

Шляхи і методи втілення в життя більшовицької платформи з національного питання в перші роки радянської влади розглянуто в статті В.М.Даниленка “До витоків політики “українізації””. Дослідник формулює тезу про те, що реально “українізація” означала “обмежену спробу дерусифікації суспільно-культурного життя в Українській РСР та формування національних більшовицьких кадрів чиновництва для управління республікою в межах єдиної і неділимої Росії” (с.59). На думку дослідника, декларування політики коренізації (в УРСР - “українізації”) в контексті сталінської національної політики було тимчасовим тактичним відступом у цілеспрямованому обмеженні суверенних прав національних радянських республік. Воно, за задумом генераторів цієї ідеї, мало сприяти зменшенню напруження у взаєминах між національними республіками й центром, дати останньому певний перепочинок і створити можливості для їх подальшої автономізації, а також зміцнення централізаторської, великодержавницької, шовіністичної лінії в національно-державному будівництві.

В публікації Г.С.Брегі “Науково-громадські організації України в 20-30-ті роки” йдеться про участь української інтелігенції в діяльності Всеукраїнського комітету сприяння ученим (ВУКСУ), реорганізованого 1931 р. у Комісію сприяння ученим (КСУ), Секції наукових робітників (СНР), наукових товариств, будинків учених, Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), Українського товариства робітників науки і техніки сприяння виробництву (УТОРНІТСО).

Автор підкреслює, що на відміну від 20-х років, коли “об’єднання науковців” певною мірою давали можливість

своїм членам реалізовувати творчі, професійні та громадські інтереси”, у “30-ті роки товариства й асоціації вчених, сприяючи спільно з профспілковими організаціями політичному розмежуванню в середовищі інтелігенції, активно допомагали тогочасним владним структурам проводити політику компартії в галузі науки й вищої школи, а також кадрів, зайнятих у цій сфері” (с.84). Зрозуміло, що такий стан речей гальмував ініціативу вчених, стримував розробку окремих перспективних ідей.

Діяльності ієрархів УАПЦ, які водночас були й авторами найбільш ґрунтовних праць з історії автокефалії українського православ'я, присвячена стаття С.І.Білоконя “Дослідження історії Української Автокефальної Православної Церкви (1921-1930-ті роки) у незалежній вітчизняній та зарубіжній історичній літературі”. Спираючись на матеріали видань, здійснених українською еміграцією, дослідник аналізує творчу спадщину В.Потієнка, Д.Бурка, І.Власовського, В.Шипківського, характеризує джерела з історії УАПЦ міжвоєнного часу.

У розвідці Л.А.Шевченко “Культура України в умовах сталінського тоталітаризму (друга половина 40-х - початок 50-х років)” розповідається про наступ режиму на українську культуру й інтелігенцію, що призводить до денационалізації культурно-ідеологічних процесів, викорінення національної свідомості.

Роль української інтелігенції в національно-визвольному русі, українізації, націоналізації середньої та вищої школи, культурно-освітній праці, яка в 1917 р., мала подвижницький, часом жертвний характер, стала темою замітки О.Д.Бойко (“Українська інтелігенція у 1917 р.”).

Своїми роздумами стосовно більшовицької доктрини і практики в галузі духовного життя нашого народу поділився

Ю.О.Курносів (“Деякі витoki більшовицької політики у сфері культури”).

Питання національної та соціально-культурної стратифікації, динаміці етносоціальних процесів в українському селі присвячений матеріал, підготовлений В.С.Чишком (“Соціально-культурна характеристика сільського населення України”).

Другий випуск збірника надійшов до читачів у 1996 р.⁸³ Особливу увагу в ньому привертає стаття В.М.Даниленка “Згортання “українізації” й посилення русифікаторських тенденцій в суспільно-культурному житті радянської України у 30-ті роки”. Дослідник заперечує доцільність використання терміну “українізація” для відтворення процесів, суть яких зводилася, по-перше, до “створення переважно національного за складом адміністративного апарату управління проімперського характеру, що підкорявся б, безумовно, волі Москви”, а, по-друге, до “вимушеного послаблення контролю за національно-культурним процесом” (с.97). За ширмою так званої “українізації” (термін запозичено у національно-демократичних сил періоду визвольних змагань) відбувалася тотальна більшовизація сфери освіти, науки, культури, виховання. Автор стверджує, що, незважаючи на декларації про розвиток української культури, більшовики на практиці здійснювали лише часткову дерусифікацію. Адже справжню українізацію не міг проводити народ, позбавлений національної державності. Не проводилося також коренізації інших народів, що населяли територію України.

Початок контрнаступу на вияви національної самоідентифікації, самобутності пов’язується у статті з усвідомленням керівниками держави своєї сили й відсутністю небезпеки соціального вибуху. Ілюстрацією “більшовицької

навали” є доля ВУАН, боротьба проти “українського буржуазного націоналізму” у всіх сферах життя. За цих обставин українська мова в жодному документі так і не отримала статусу державної. Все це дало В.М.Даниленку підстави вважати, що під маскою “українізації” сталінська система здійснювала русифікацію, яка особливо яскраво виявилась у постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) “Про обов’язкове вивчення російської мови у школах національних республік та областей” та постанові РНК УРСР і ЦК КП(б)У про обов’язкове викладання російської мови у всіх неросійських школах, а також у ліквідації шкіл і спеціальних навчальних закладів національних меншин в Україні, закритті газет, що видавалися національними мовами.

На думку автора, до початку 30-х років “коренізація” й “українізація” давали певні позитивні результати, зведені нанівець наступними заходами держави. Передчасне ж згортання цих процесів звужувало комунікативні функції української мови, а масові репресії серед української інтелігенції, знекровлення села “зробили домінуючими асиміляційні тенденції в національно-культурному розвитку, звузили його і деформували” (с.114).

Нетривіальною постановкою проблеми відзначається стаття Ю.О.Курносова “Нові форми українського руху опору (60-ті роки)”. Вчений показав еволюцію програмних засад правозахисних організацій (УРСС, УНФ), поглядів правозахисників - “шестидесятників” (Л.Лук’яненко, В.Чорновола, А.Горської та ін.), які самозречено віддалися боротьбі з військово-бюрократичною системою, а також вказав на засоби, з допомогою яких партія і КДБ розправлявся з опозицією.

Віддаючи належне громадянській і суто людській мужності учасників українського руху опору тоталітаризму,

автор водночас відзначає вузькість його соціальної бази, що було результатом не лише репресивних акцій силових відомств, але й апеляції дисидентів переважно до національних почуттів співгромадян, у той час, коли соціально-економічні питання залишалася на другому плані.

Важливі аспекти історії української культури висвітлені в інших статтях, що увійшли до збірника, зокрема таких, як “Тенденції культурних процесів в Україні в умовах “відлиги” (друга половина 50-х - початок 60-х років ХХ століття)” (Л.А.Шевченко), “Матеріальне становище інтелігенції (1920-1930 рр.)” (Л.І.Ткачова), “Сторінки історії Всеукраїнської Академії Наук” (В.Г.Матвеева, Е.Г.Циганкова) та інші.

Певним рубежем у дослідженні історії вітчизняної інтелігенції, соціокультурних явищ стала ґрунтовна праця у 3-х книгах, створена колективом науковців відділу історії культури українського народу⁸⁴. Автори видання поставили за мету “правдиво показати місце і роль інтелігенції за період від передодня революційних подій 1917 р. до середини 40-х (час, що трагічно відбився на її долі), а також звільнити фальсифіковану історію цієї соціальної групи від бруду, брехні, наклепів та міфів”.

Праця містить аналіз причин, внаслідок яких у діяльності інтелігенції поєднувалися подвижницьке служіння народу з конформізмом стосовно антинародних владних структур, критичне мислення - з прославлянням компартійних можновладців.

Центральними темами нарисів стали питання формування інтелігенції, залучення її потенціалу в економічній та духовній сферах, матеріально-побутові умови існування й репресії, що косили інтелектуальні сили нації.

Розглядаючи складну діалектику взаємин держави та інтелігенції, автори доводять, що більшовицький режим

шляхом низки цілеспрямованих заходів перетворив інтелігенцію на слухняне знаряддя в руках номенклатури. В праці розкрито національний аспект боротьби тоталітарної системи проти інтелігенції, що супроводжувалася численними судовими процесами над так званими “ухилами”, СВУ, Промпартією, окремими особами. Логічний ряд злочинів проти власного народу поповнили явища, які спричинили до зламу моральних традицій, поширення бездуховності, занепаду культури. В результаті політики радянської влади відбулося розшарування інтелігенції, вимивання з її рядів морально стійких, високоосвічених людей. Певна її частина, влившись в адміністративно-управлінський апарат, стала не лише його апологетом, але й активним, ініціативним співучасником “соціалістичних експериментів”, порушень прав людини і т.п.

Видаання подає соціально-історичну генезу української інтелігенції, її діяльність в дореволюційний період, ставлення до самодержавства, Тимчасового уряду, більшовицького перевороту 1917 р., розкриває умови, за яких став можливим її компроміс з радянською владою. В книзі детально з'ясовуються соціально-економічне та політичне становище інтелектуальної еліти дореволюційної формації, шляхи формування радянської інтелігенції та її роль в розвитку господарства, суспільного життя, культури й освіти.

В праці міститься характеристика соціально-професійної структури інтелігенції Західної України, наводяться причини її ідейного розмежування, форми участі в національно-визвольному русі та радянизації регіону в 1939-1941 рр.

Яскраво і всебічно виствілені питання репресій, зокрема в період окупації республіки. При цьому наголошується, що незважаючи на зусилля беріївських спецслужб, кращі представники української інтелігенції дошукувалися істинних

причин економічних негараздів, невдач Червоної армії у боротьбі з ворогом та інших вад сталінського режиму, хоча це і загрожувало їх кар'єрі та фізичному існуванню.

На жаль, з поля зору дослідників випав такий аспект проблеми, як діяльність досить значної і вагомий частки української інтелігенції - духовенства - в роки Другої світової війни.

В цілому ж праця є одним з перших значних кроків до об'єктивного, позбавленого ідеологічних збочень викладу багатопланової, складної історії інтелігенції України, який буде продовжено.

Серед нових напрямків історичного пошуку слід відзначити дослідження різних форм інакомислення в Україні, яка, за визначенням Ю.О.Курносова, був боротьбою “за національне визволення, людську гідність, повагу прав людини незалежно від раси, національної релігії, політичного переконання, проти будь-яких форм диктату”⁸⁵.

Донедавна ці питання порушувалися в основному публіцистами в періодичній пресі. Для наукового осмислення явищ суспільного життя необхідний довгий проміжок часу, тому перші ґрунтовні напрацювання з цієї теми з'явилися лише в середині 90-х рр. За радянського часу годі було й чекати на публікацію відповідних матеріалів (вони з'явилися лише у самвидаті й за кордоном), адже правлячі кола надзвичайно вразливо і болісно сприймали саму лише згадку про опозицію та дисидентів. Згадана праця Ю.О.Курносова вигідно вирізняється серед інших рядом ознак.

Автор подає чітку дифеніцію поняття інакомислення, пропонує його періодизацію в 60-80-ті рр., показує поетапну наступність більшовицької політики придушення опозиції протягом всього існування радянської влади. Дослідник підкреслює, що український правозахисний рух мав

інтернаціональний характер, гармонійно інтегрувався у загальносоюзний та всесвітній рух за права людини. Крім того, він зумів поєднати національні вимоги із захистом загальнолюдських цінностей, прав і свобод людини.

Характерною рисою інакомислення, його слабкістю, на думку автора, була обмеженість соціальної бази, на яку він спирався. Ця точка зору збігається з твердженням інших дослідників, які вбачали причину цього в живучості “синдрому 37-го року” в підсвідомості людей, а також надзвичайній активності каральних органів, що з допомогою тотального стеження, сітки інформаторів викоринювали будь-які прояви вільнодумства і спротиву радянській владі.

Аналіз феномена “шестидесятництва” супроводжується в книзі характеристикою особливостей його української генерації, зокрема, зв'язку з організованим безбройним повстанським рухом проти комуністичного режиму на західноукраїнських землях. Вчений стверджує, що українське “шестидесятництво” було не “революцією поетів”, а складалося з представників різних верств населення: науковців, митців, літераторів, робітників, студентів, службовців тощо.

В монографії простежується діяльність правозахисних організацій (Українського національного комітету, Української робітничо-селянської спілки, Української Гельсінської групи), а також найяскравіших постатей українського руху опору, справжніх страдників за ідею - Л.Лук'яненка, Ю.Бадзьо, Б.Гориня, М.Гориня, В.Чорновола, В.Стуса, А.Горської, Є.Сверстюка, І.Світличного, В.Симоненка, І.Дзюби, - та їх внесок у розхитування підмурків тоталітаризму. В ході вивчення дисидентських документів (листів, декларацій, звернень тощо), у автора викристалізувалася думка, що вістря цієї боротьби

спрямовувалося проти таких дій комуністичної системи, які супроводжувалися пограбуванням національних багатств України, “експлуатацією місцевих людських ресурсів, плановою русифікацією, знищенням історичної пам’яті народу, ігноруванням соціально-економічних, політичних та духовних запитів і потреб населення республіки” (с.105).

Факти, наведені в книзі, переконливо доводять, що партійні органи та опікувані ними силові структури не гребували ніякими засобами для досягнення ідеологічної стерилізації України. Однак це не примусило мовчати правозахисників: навіть за ґратами і в засланні вони продовжували свою подвижницьку самозречену боротьбу, торуючи шлях до вільної, суверенної української державності.

Проблеми формування основних засад національно-культурної політики більшовиків на початку 20-х років ХХ ст. відображені в препринті інженера-дослідника О.А.Кручека⁸⁶. Автор поділяє політику держави в галузі культури цього періоду на два етапи: 1) 1920-1922 рр., коли продовжувалося нищення національної культури за умов економічної кризи та голоду, спричинених заходами “воєнного комунізму” і 2) 1922-1923 рр., коли на стартовій фазі непу почалося стихійне національно-культурне відродження, а влада змушена була змінити тактику, вдаючися до заходів по протекції цьому явищу.

Нова книга академіка НАН України Г.Вервеса⁸⁷ є синтетичним осягненням багатовікової культури другого за величиною слов’янського народу - українського - у системі загальноєвропейських духовних цінностей. У праці зроблено спроби розкрити велич, багатство та самобутність нашої культури, злети і падіння українського творчого генія у його спілкуванні зі світом, роль і значення культури у становленні державності - найвищого досягнення та втілення

національної ідеї народу.

Одним з важливих напрямків наукових зусиль вчених інституту стало вивчення міжнародних зв'язків України та міжнаціональних взаємин всередині країни. Протягом 1975-1990 рр. Інститут історії України АН УРСР видавав республіканський міжвідомчий збірник наукових праць "Історичні дослідження", одна з серій якого - "Історія зарубіжних країн" мала 15 випусків. З 1991 р. у видавництві "Наукова думка" ця серія поновилася під назвою "Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки". З третього випуску (1993 р.) збірник видається поліграфічною дільницею Інституту історії України, тією ж, що друкує "Історичні зошити", а редакційну колегію становлять співробітники відділу історії міжнародних зв'язків України інституту на чолі з доктором історичних наук С.В.Віднянським. Тематика щорічника надзвичайно широка і охоплює минуле нашої держави у тривалому часовому проміжку - від IX-X ст. до сьогодення.

Так, у тому ж 3-му випуску⁸⁸ містяться статті й повідомлення, у яких досліджуються маловідомі сторінки з історії розвитку відносин України з європейськими державами (О.Б.Головко, М.С.Держалюк), деякі питання зовнішньополітичної діяльності Української Народної Республіки. Окремі розділи збірника висвітлюють майже зовсім не вивчені в українській історіографії проблеми діяльності емігрантських організацій українців у Франції, Чехословаччині, Болгарії у міжвоєнні роки (С.В.Віднянський, В.В.Павленко), а також питання історії національних меншин в Україні у XIX - 20-30-х рр. XX ст. (О.В.Шевченко, Н.В.Кривець, Т.І.Єременко, І.М.Кулинич).

Публікації четвертого випуску збірника⁸⁹ висвітлюють досить широкий спектр проблем, про що свідчить хоча б

перелік деяких праць, що увійшли до нього: “Радянсько-угорські дипломатичні відносини у міжвоєнний період” (М.С.Держалюк), “Українсько-польське культурне співробітництво в 70-х роках ХХ ст.” (на прикладі літературних і книговидавничих зв’язків)” (І.Т.Лісевич), “Розбудова національних збройних сил та проблеми роззброєння в Україні” (М.В.Грищенко), “Діяльність польського студентського товариства “Корпорація” у Києві наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст.” (Є.П.Степанович), “Національно-культурне життя німецького населення в Україні у 20-30-і роки” (Н.В.Кривець), “Німецькі автори про Україну” (І.М.Кулинич), “Т.Масарик про Україну і українців” (С.В.Віднянський).

5-й випуск щорічника⁹⁰ присвячений відомому українському історику-германісту, доктору історичних наук, заслуженому діячу науки України, члену редколегії видання І.М.Кулиничу з нагоди його 70-річчя.

Збірник відкривають статті І.М.Мельникової, М.В.Грищенко, Є.В.Клокова, М.В.Знаменської, які є, по суті, науковим експерт-аналізом подій, що не встигли ще “відстоятися”. Обставини, за яких Україна стала незалежною державою, проблеми вироблення нової моделі стосунків з державами - колишніми республіками СРСР, формування нового міжнародного іміджу України-нації та на інші питання автори дають відповіді, які цікавлять громадськість і тих, хто “робить” сучасну політику. Досвідом вивчення середньовічних джерел поділився ювіляр І.М.Кулинич у статті “Щоденник Еріха Лясоти” як джерело з історії України другої половини ХVІ ст.” Ряд проблем з історії національних меншин, міжнародних наукових і культурних зв’язків України висвітлено в статтях М.М.Варварцева, О.О.Кураєва, вчених з Ужгорода Г.В.Павленка й О.С.Сліпця, а також істориків зі

Словаччини - М.Гайдоша і С.Конечни.

Поряд з матеріалами збірників співробітники відділу видали цілий ряд самостійних праць, в тому числі й монографічних.

У 1995 р. творчий доробок І.М.Кулинича поповнився ще однією працею⁹¹, написаною у співавторстві з кандидатом історичних наук Н.В.Кривець. В монографії з'ясовуються передумови і причини німецької колонізації українських земель, соціально-економічні та політичні мотиви російського самодержавства у прагненні заселити окремі території імперії німцями, основні напрямки колонізаційних потоків та райони зосередженого, компактного проживання переселенців. Дослідники характеризують засоби заохочення та підтримки німецьких колоністів, форми і методи управління колоніями, відповідні юридичні норми, що регулювали всі питання, пов'язані з переселенням іноземців до Росії. Значна увага в книзі приділяється економічному життю колоністів - видав господарювання, ефективності сільськогосподарського та ремісничого виробництва, вдосконаленню технологій, знарядь праці, майновій диференціації.

Автори констатують, що взаємини німецьких поселенців з корінним населенням базувалися на толерантності, взаємодопомозі і доброзичливості, хоча їх звичаї та побут мали досить рельєфні самобутні риси. Цілком логічно з цього впливає висновок, що “німецькі колоністи, які осіли на українській землі, органічно вписалися в суспільно-політичне та духовне життя місцевого населення, зберігаючи разом з тим певні особливості свого розвитку, свої традиції, своє віросповідання” (с.153).

В історії національних меншин, як і в історії автохтонних народів Російської імперії корінний злам звичного укладу

життя стався 1917 р. Для німецьких поселенців він знаменував початок кінця: Жахливий терор і репресії, яких зазнали колоністи, що давно вже вважали Україну своєю батьківщиною, підірвав не лише їх економічне становище, але й довіру до влади. Про що в праці міститься доволі фактів.

Значним кроком на шляху вивчення історії польської національної меншини в Україні стали праці І.Т.Лісевича. У першій з них⁹² документально підтверджується наступність в антипольській політиці самодержавства протягом ХІХ-ХХ ст., спрямованій на денационалізацію, русифікацію польського населення, що проживало в Правобережній Україні. Незважаючи на зусилля поліцейсько-бюрократичного апарату, польський національний елемент в Україні виявив свою життєздатність, надав позитивного імпульсу соціально-економічним процесам, організації промислового виробництва у цьому регіоні.

Окреслюючи масштаби польського землеволодіння в Україні, автор подає картину соціальної диференціації серед польського сільського населення. Що стосується намагань польської аристократії стати лідерами польської національної меншини, як це видно з публікації, то вони виявилися безпідставними: ані повстання 1863 р., ані пізніші події не закріпили за польськими латифундистами роль національних речників.

Демографічні аспекти проблеми інтерпретуються автором на підставі архівних джерел, а також зіставлення результатів досліджень інших, в тому числі й зарубіжних, істориків. В оцінці даних про кількість поляків в Україні, за даними перепису 1909 р., немає однастайності. Офіційну цифру - 424,5 тис. поляків - вважали заниженою польські спеціалісти В.Малишевський (за його даними, - близько 800 тис.), С.Тугун (860 тис.) і А.Бартошевич (близько 1 млн. осіб). І.Т.Лісевич

вважає завищеними і недостатньо підтвердженими не лише ці, але й цифру, наведену відчизняним істориком А.Кондрацьким, - 2 млн. поляків (с.35).

Як досить значний, оцінюється внесок польської інтелігенції у розвиток промисловості, науки, вищої освіти в Україні.

В наступній праці І.Т.Лісевича⁹³ розкриваються особливості етнокультурних процесів у середовищі польської меншини в Наддніпрянській Україні за умов русифікаторської політики царизму, заборон та обмежень самодержавної адміністрації.

Характеризуючи колонізаційні та українізаційні явища в духовному житті, дослідник підкреслює їх позитивний вплив на зближення і порозуміння між українською більшістю та польською меншістю населення Наддніпрянщини. Внаслідок взаємозбагачення і взаємопроникнення української та польської культур відбувалося зростання культурно-освітнього і духовного потенціалу народу України.

Зважаючи на складність українсько-польських стосунків у минулому, науковий пошук позитивних елементів у взаєминах між українцями і поляками дозволяє творити підґрунтя їх оптимізації й гармонізації в сучасному та майбутньому.

Доля польського населення України у 20-30-ті рр. в процесі вирішення національного питання радянською владою дістала неупереджене висвітлення в публікації, підготовленій Т.І.Єременко⁹⁴. Автор показує еволюцію від охоплення польської меншини соціалістичними перетвореннями до відкритого наступу на польські національні інституції, масових репресій та депортацій, оголошення поляків “шкідницькою нацією”, перетворення їх на “перший покараний народ”. На 1927 р. польське

населення в Україні налічувало 476,4 тис. чол. (третє місце слідом за росіянами і українцями) і зберігало своє націокультурне і духовне обличчя (с.9). Поляки знаходилися під впливом духовенства і критично, з недовірою ставилися до соціалізації й комунізації всіх ланок суспільного життя. Дослідниця характеризує засоби, з допомогою яких більшовицька влада контролювала настрої польської національної меншини (діяльність Польського бюро при ЦК КП(б)У та Польської акції ЦК нацменшин ВУЦВК, створення польського національного району на Житомирщині). Однак документи, наведені в праці, засвідчують спротив польського населення насильницьким методам радянизації, зокрема навалному атеїстичному штурму, вчиненому без врахування особливостей світосприйняття і традицій поляків. Показово, що з 15 категорій польського населення, які підлягали депортації (її хвиля почалася у 1935 р.), на 2-у місці значився “костьольний актив”. Це недвозначно вказує на те місце в антирадянському русі поляків, яке більшовики відводили духовенству. Чистки, репресії, депортації охопили, за оцінками автора, 44 тисячі поляків, майже поголовно була знищена польська інтелігенція (с.65).

Політика більшовиків щодо польської національної меншини ще раз засвідчила їх маніакальне прагнення до уніфікації суспільно-політичного життя, до знищення будь-яких рис окремішності та опозиційності.

Весь комплекс внутрішніх і зовнішніх чинників, історичних обставин і реалій, які вплинули на формування українсько-болгарських відносин у міжвоєнний період, розглянуто у змістовній монографії В.Павленко⁹⁵.

Як відомо, міждежавні стосунки України та Болгарії після кількасотрічної перерви поновилися у зв'язку з підписанням Брестської угоди. Складність політичного пасьянсу, що

символізував баланс і розстановку сил у Європі, як зауважує автор, змушував уряд України шукати дипломатичного визнання шляхом маневрування, компромісів і матеріальних поступок. Книга містить цікавий матеріал, який розкриває зусилля посла Гетьманської держави у Болгарії О.Я.Шульгина та його колеги в Україні І.Шишманова у налагодженні торговельно-економічних стосунків між обома державами, хоча цьому й заважали рамки спільної торговельної угоди між Україною і державами Четверного союзу та позиція Німеччини.

В праці йдеться також про маловідомі епізоди репатріації військовополонених та біженців з України, що стала одним з важливих напрямків двосторонніх зносин. Відмовляючись від ідеологічних кліше, дослідниця хоч і розглядає це питання у зв'язку з планами Антанти щодо використання залишків армії Врангеля, розміщеної в Болгарії для боротьби проти радянської влади, проте розставляє інші акценти. Показуючи діяльність українського Червоного Хреста в цьому напрямі, автор наводить незаперечні докази того, як у ставленні до нього місія російського Червоного Хреста виявляла імперські амбіції, що цілком відповідало більшовицькому курсу на централізацію.

Уряди Стамболійського і Раковського підтримували торговельні зв'язки. Як зауважує В.Павленко, у травні 1921 р. держави, що стали торговими партнерами радянської країни, були поділені між радянськими республіками на "сфери впливу". Таким чином, Україна і Болгарія дістали можливість для нарощування товарообміну.

Падіння уряду БЗНС в результаті Червоного перевороту 1923 р. "надовго підірвало радянсько-болгарські відносини, а оформлення тоталітарної радянської держави зробило неможливим проведення республіками самостійної

зовнішньої політики” (с.62).

Узагальнюючи сказане, дослідниця приходить до висновку, що як суб'єкт міжнародних стосунків Україна відносно самостійно виступала до складання радянської тоталітарної держави. З другої половини 20-х рр. вона, як і решта радянських республік, втратила право на зовнішньополітичну діяльність (с.69).

Констатуючи наявність контактів громадськості обох країн у міжвоєнний період, В.Павленко підкреслює, що вони здійснювалися лише в рамках революційних організацій (по лінії МОДР, наприклад). Незважаючи на це, саме масовий рух за нормалізацію болгаро-радянських зв'язків став одним з головних факторів, що примусили уряд Болгарії прийняти рішення про встановлення дипломатичних відносин з СРСР у 1934 р. В цілому ж ставлення болгарського народу до подій, які відбувалися в СРСР, характеризуються в книзі як біполярні. Частина болгарського суспільства критично ставилася до соціальної доктрини і практики більшовиків. Ліворадикальна частина населення Болгарії підтримувала і брала за взірець вирішення соціально-економічних питань у Радянському Союзі.

Остання частина монографії розкриває становище болгарської національної меншини та політичної еміграції в Україні. Згідно з документами, сплеск національної свідомості, освіти, матеріальної та духовної культури болгарського населення, яке проживало на південноукраїнських землях, тривав протягом недовгих років “коренізації”, створення умов для розвитку національних меншин. Згодом болгари, як і місцеве українське населення, повною мірою відчували на собі безжальний тиск репресивно-примусового бюрократичного механізму.

Сторінки книги розповідають про ставлення офіційних

кіл та громадськості СРСР до болгарських політемігрантів, засоби і форми їх підтримки, ідеологічну обробку, освіту, оздоровлення. Дані, наведені в тексті, свідчать, що кінцевою метою цієї “турботи” радянського режиму була все та ж нав’язлива ідея міжнародної революції шляхом її експорту до інших держав. Україна ж стала одним з головних полігонів, на якому відпрацьовували тактику дій та перевіряли практикою одержані знання болгари - випускники Комуністичного університету національних меншин, Міжнародної ленінської партійної школи, Військової академії ім. Фрунзе.

Підсумком тривалої пошукової роботи в архівосховищах і книгозбірнях України, Італії, Росії став біографічний словник діячів культури італійського походження в Україні, складений доктором історичних наук М.М. Варварцевим⁹⁶. Це нове за жанром і незвичне поки що для вітчизняної історіографії видання містить систематизовані життєписи понад 500 осіб, які працювали в галузі архітектури, музики, літератури, образотворчого і народного мистецтва, освіти, науки, а також дані про їх творчі зв’язки з українськими інтелектуалами і митцями. На підставі поіменного аналізу складу і творчості італійських учасників цих стосунків, напрямів їх діяльності, характеру взаємовпливів, автор робить висновок, що “розвиток України в руслі загальноєвропейських орієнтацій і тенденцій, був одним з магістральних в її історії” (с. 12).

Після виданої у 1986 р. монографії “Украина в российско-итальянских общественных и культурных связях. (Первая половина XIX в.)”, яка за оцінкою італійського журналу “Еуропа Orientalis” (“Східна Європа”) стала “відправним пунктом у вивченні багатогранних зв’язків Італії зі східнослов’янським світом, “Біографічний словник” - це ще один внесок до вітчизняної італьяністики.

Українсько-сербські культурні зв'язки у XVIII ст. стали предметом публікації кандидата історичних наук К.В.Колибанової⁹⁷. Внаслідок відсутності власної державності становлення і розвиток стосунків між двома народами на рівні державно-політичних контактів був неможливим. Тому ці взаємини всупереч асиміляторській щодо сербів політиці Османської та Австро-Угорської імперій здійснювався у формі культурних та конфесійних зв'язків.

К.В.Колибанова не погоджується з тими істориками й етнографами, які абсолютизують і перебільшують роль українського культурного впливу на сербів. Виділяючи з усього розмаїття українсько-сербських відносин такі ланки, як освіта, література й живопис, де вплив української культури був найбільш відчутним, автор підкреслює, що “зв'язки зі спорідненою культурою українського народу сприяли тільки прискоренню й полегшенню національної диференціації, самовизначенню сербської культури, її відродженню” (с. 104).

В минулому, 1996 р., європейська громадськість відзначала 75-річний ювілей з часу заснування Українського вільного університету (УВУ) - першої вищої школи і другої наукової установи (поряд з Науковим товариством ім. Т.Г.Шевченка (НТШ) української еміграції за кордоном. Одним з перших серед вітчизняних істориків почав вивчати внесок цієї інституції в культурно-освітню діяльність української діаспори в Чехо-Словаччині завідуючий відділом історії міжнародних зв'язків України доктор історичних наук С.В.Віднянський. У праці, виданій “Історичними зошитами”⁹⁸, залучення переважно нових і маловідомих джерел дало можливість авторові дослідити такі недостатньо вивчені питання, як причини і передумови заснування УВУ та його переведення з Відня до Праги, становлення концепції та розробка нормативних актів його діяльності, формування

і динаміка змін професорсько-викладацького складу та студентського контингенту. В праці дається характеристика ставлення чехословацького уряду до Українського вільного університету, стосунків УВУ з науковою громадськістю ЧСР, науково-освітніми установами інших країн, його здобутки на ниві науки, освіти і культури.

Предметом наукового інтересу кандидата історичних наук О.П.Данильченка стали етнічні групи півдня України у 20-ті роки нинішнього століття⁹⁹. На підставі різноманітних джерел автор доводить, що українці становили більшість на всіх етапах формування і розвитку Причорномор'я й Приазов'я, хоча всі етнічні групи регіону доклали зусиль для його освоєння. При цьому за умов царської Росії кожна з них зберігала специфічні риси національного розвитку та різною мірою зазнавала національного гніту, русифікації, а то й часткової асиміляції. Дослідник наголошує, що у більшості народів півдня процеси етнічної консолідації були ще далекі від завершення і продовжувалися навіть у ХХ ст. На початку 20-х рр. ХХ ст. південь України, за визначенням О.П.Данильченка, став клубком “неймовірно гострих суперечностей, складних економічних, соціальних та національних проблем” (с.39-40). Цей висновок цілком збігається з твердженнями провідних спеціалістів у цій проблематиці, в тому числі й тих, праці яких згадано вище.

Міжнародному та міжнародному аспектам концепцій багатотомної “Історії українського народу” присвячена праця відомого вченого, доктора історичних наук Р.Г.Симоненка¹⁰⁰. На думку визнаного спеціаліста в цій галузі, синтетичне видання, яким має стати “Історія українського народу” повинна відтворити історію зсередини, з позицій українського народу як етноісторичного явища, широкого кола його власних інтересів і проблем. Обрана назва

багатотомника зобов'язує відновити в правах національну історію, відтворити її як минуле українського етносу на власній азтохтонній території. Отже, йдеться “про українську історію як самобутній безперервний процес, головним об'єктом якого є український народ - від самих його першоджерел і до сучасної суверенної державності”(с.7).

Разом з тим, автор концепції застерігає від підміни природного українського етноцентризму панукраїнським підходом, забуттям чи зневажанням минулого інших етносів, які тривалий час мешкали на українських територіях. Виходячи з поліетнічного складу населення України протягом багатьох століть, тісного взаємопереплетення різних етнічних культур, а також реального впливу інших етнічних факторів на хід української історії, вчений наводить аргументацію щодо розширення “Історії українського народу” до рамок “Історії народу України”.

Важливим, на наш погляд, є те, що даною конференцією передбачається серйозне дослідження виникнення й сучасної спадщини української діаспори.

Констатуючи, що історія міжнародних відносин України та політики щодо неї світового співтовариства, завершається і донині занедбаною ділянкою наукових досліджень, Р.Г.Симоненко наголошує на необхідності широкого висвітлення проблеми “Україна в історії міжнародних відносин”. Адже, “дозволяючи простежити багатогранний спектр її спілкування з іншими народами та країнами, ставлення іноземних держав до вузлових питань її минулого, основні риси українського бачення навколишнього та далекого світу, внеску у його життя, геополітичні інтереси, вона напряду прокладає шлях до показу місця України в світ історії”, що, у свою чергу, є необхідною передумовою, “найраціональнішим методом з'ясування органічного зв'язку

історії України із загальним процесом розвитку людства” (с.28).

Історія релігії та церкви в радянський період стала для дослідників “особливою зоною”. Про релігію дозволялося писати лише в звинувачувально-викривальному ключі. Тому поряд із визнанням того факту, що вказана тема не є “цілиною”, ми змушені констатувати: більшість написаного в доперебудовні часи має ідеологічний крен, відверту підміну поңять й апологетику державної політики більшовиків щодо церкви. Тож необхідність осмислення історії релігії та її інститутів сьогодні ні в кого не викликає сумнівів. І робота в цьому напрямку вже почалась. Одним з її вагомих результатів стала праця Н.А.Шип¹⁰¹, в якій досліджуються форми та зміст церковно-православного руху духовенства російської та української орієнтацій, що спричинився до розколу православної церкви в Україні. Церковно-православний рух розглядається як складова частина, дійовий чинник національно-визвольної боротьби українського народу. Диференціюючи православно-український напрямок цього руху, автор відзначає, що його поміркована течія вимагала церковної автономії, а радикальна - автокефалії Української православної церкви. Конкретизація умов життєдіяльності православної церкви в Україні дає підстави дослідниці зробити висновок, що церковна ієрархія “не стала конструктивним засобом національно-державних змагань в Україні у дореволюційні часи, знехтування нею пізніше, як це зробила більшовицька влада, також обернулося сумними наслідками для духовенства і віруючих” (с.58).

Ще одну працю з історії церкви в Україні підготував для “Історичних зошитів” доктор історичних наук П.П.Панченко¹⁰². В дослідницькому фокусі автора - відносини між церквою і державою у післявоєнні десятиріччя в їх

складній динаміці. Стежачи за коливанням політичного маятника, вчений наводить статистичний вираз ситуації, в яку були поставлені релігійні громади, і висловлює думку, що “заходи держави по неухильному зменшенню кількості релігійних громад православної конфесії в другій половині 40-х першій половині 80-х рр. є підстави кваліфікувати як конкретно сплановані акції по масштабному послабленню позицій православної церкви” (с.9). На підтвердження своїх слів дослідник наводить такі дані: 4847 церков та молитовних будинків РПЦ зняті з державної реєстрації за 20 років по війні та 81,1% храмів позбавлені реєстрації у 1959-64 рр.

Наступ на церкву продовжувався і в 70-80-ті рр., хоча його форми і методи еволюціонували в бік наукоподібності, масової ідеологічної обробки громадської думки, пропаганди нової, радянської обрядовості. Та все це, як переконаний автор, мало вплинуло на внутрішній духовний світ людей, що вірили в Бога, - попри бадьорі звіти активістів атеїстичного фронту у всі післявоєнні роки вони продовжували хрестити дітей, вінчатися, відспівувати померлих у церкві.

Основна частина праці торкається проблем сучасної релігійної ситуації в Україні. Антагонізм між державою та церквою, міжконфесійні незгоди, накопичені під час панування комуністичного тоталітаризму, разом вийшли на поверхню і спричинили соціальну напруженість в ряді регіонів країни. Керівництво держави за цих умов виявилось неспроможним швидко вирішити всі питання, що постали, тому протистояння церков затягнулося і навіть поглибилося. В праці розкриті складні колізії у міжконфесійних взаєминах, схарактеризована діяльність сект і нетрадиційних релігійних об'єднань.

Аналіз сучасної релігійної сфери схилила автора до думки

про появу такої конфесійної спрямованості, що поєднує в собі релігійну та національну ідею.

Серед новітніх напрямків історичних досліджень слід відзначити той, який стоїть осібно за своїм трагічним змістом і наслідками для народу України, - катастрофа на Чорнобильській АЕС.

Першою спробою відтворення позиції та дій державно-партійних інстанцій колишнього Союзу РСР, республіканського керівництва, громадських організацій у зв'язку з трагічною подією став вихід збірника документів, підготовленого авторським колективом вчених Інституту історії України¹⁰³.

Зібрані документи дали підстави зробити висновок, що уявлення про глобальність масштабів катастрофи і реальні її наслідки прийшли відразу.

Підпорядкованість республіканських владних структур унітарного центру стала одним з факторів, який перешкоджав своєчасній і повномасштабній реалізації рекомендацій спеціалістів у справі профілактики наслідків катастрофи.

З метою найбільш повного і безстороннього з'ясування впливу Чорнобильської аварії на стан здоров'я населення до збірника залучені документи всіх причетних до цієї справи установ і організацій. Переважна більшість з них до 1990-1991 рр. були засекреченими і лише тепер широкі кола громадськості дістали можливість ознайомитися з ними.

Один з драматичних періодів нашої історії, який вимагає комплексного дослідження, - так звана "перебудова", проголошена радянським керівництвом у другій половині 80-х рр. з метою модернізації політичних механізмів, економічних важелів управління народногосподарським комплексом, соціальної сфери. Проблема українського села у перебудовний час присвячено збірник науково-популярних статей¹⁰⁴, в яких

аналізуються причини кризових явищ у сільськогосподарському виробництві, його фінансуванні, принципах управління, перспективи подолання труднощів і т.п.

20 квітня 1995 р. в Інституті історії України відбувся науково-теоретичний семінар, присвячений 10-річчю проголошення М.Горбачовим курсу на перебудову. В ньому взяли участь провідні спеціалісти Інституту історії України й Інституту національних відносин і політології НАН України. В їх виступах прозвучали неординарні думки щодо політичних, соціально-економічних, моральних аспектів перебудовного процесу, оцінки його витоків і наслідків для України. Доповіді та повідомлення С.Кульчицького, Л.Нагорної, Ю.Шаповала, М.Плюща, П.Панченка, В.Юрчука, Н.Барановської та інших вчених увійшли до збірника статей, виданого на початку 1996 р.

Одним з наймолодших наукових підрозділів Інституту історії України є сектор українсько-грецьких зв'язків, однак за цей час існування в ньому розгорнулись активні дослідження грецької колонізації в Україні, різних аспектів співіснування двох народів протягом багатьох сторіч. Сектор став організатором кількох конференцій, матеріали яких видані в Інституті історії України. 29-30 вересня 1993 р. у Києві відбулася I Міжнародна наукова конференція "Україна-Греція: історія та сучасність"¹⁰⁵, на якій з доповідями та повідомленнями виступили співробітники Інституту історії України: Н.О.Тарентьева ("Новогреческое просвещение в Украине (XVIII-XIX ст.)") Є.К.Чернухін ("Греческие рукописи в Киеве"), Б.В.Чирко ("Розселення греків та грецькі національні адміністративно-територіальні одиниці в Україні (20-30-ті роки XX ст.)"), В.С.Чишко ("Видатні греки в історії та культурі України на сторінках Українського біографічного словника"), Ю.Д.Пряхін ("Греческие воинские

формирования в Северном Причерноморье, в Приазовье, в Крыму: история создания, повседневная и боевая деятельность (конец XVIII - середина XIX веков)”), М.Ф.Дмитрієнко (“Грецька діаспора в Україні: історична біографія як жанр для з’ясування взаємозв’язків двох народів. (Теоретичний аспект)”) та інші.

Аналогічну назву мали II і III Міжнародні конференції, що відбулися відповідно в Києві та Афінах у лютому і жовтні 1995 р.¹⁰⁶⁻¹⁰⁷

У виступах українських науковців (Н.О.Терентьевої, Є.К.Чернухіна, М.Ф.Дмитрієнко, О.В.Буцько, В.В.Томозова, Н.І.Козіної та ін.) порушено й обговорено широке коло проблем античної археології, історії, етнології, народознавства.

Роком раніше побачило світ оригінальне видання, що репрезентувало епістолярну спадщину грецького духовенства XVIII ст.¹⁰⁸ Збірник деталізує грецько-українські відносини того часу. В ньому вперше оприлюднено листи представників грецької православної церкви до київських митрополитів Рафаїла Заборовського й Арсенія Могилянського, а також лист елисаветградських греків до Григорія Сінайського, кафігумена монастиря св. Катерини у Києві. Передмова містить стислий огляд греко-українських відносин та біографічні відомості про митрополитів Рафаїла й Арсенія.

Духовні стрижні народу України спираються на тисячолітні надбання, що мають світове значення. Бурхливе ХХ сторіччя було багатим на випробування не лише для пам’яток нашого минулого, але й тих, хто намагався зберегти їх для прийдешніх поколінь. Про те, як склалася доля церковної старовини в період з 1917 до 1941 р., розповідається в двотомній монографії О.О.Нестулі¹⁰⁹.

Перша частина видання містить аналіз основних проблем

збереження в Україні історико-культурної спадщини культового призначення за доби Центральної Ради, Української гетьманської держави, Директорії УНР та в перше десятиліття більшовицького правління.

Відмінність даної праці від тематично-споріднених полягає в тому, що автор відмовився від спрощено-звинувачувального підходу на користь об'єктивного, багатовимірного з'ясування всіх аспектів державної політики щодо релігії та церковного майна в умовах різних політичних режимів. Так, характеристика кампанії по вилученню церковних цінностей супроводжується показом діяльності державних пам'яткоохоронних органів, музеїв, установ Всеукраїнської академії наук та громадськості не лише у збереженні історико-культурних пам'яток, але й у поверненні з Держсхову РСФРР в Україну ювелірних виробів, раритетів, що мали виняткове історичне та художнє значення.

У зв'язку з цим привертає до себе увагу теза дослідника про те, що "кампанія по вилученню церковних цінностей вийшла далеко за межі суто господарської, політичної, відкривши, по-суті, для широких кіл видатні зразки ювелірного мистецтва, історико-культурні шедеври", до того недосяжні для вчених (с.152). Разом з тим, на думку автора, ці заходи продемонстрували спроможність пам'яткоохоронців навіть за умов антирелігійної істерії та репресій впливати на хід подій, з чим змушена була рахуватися навіть партokratична верхівка держави.

В середині 20-х років, у період "українізації" "основні тенденції на ниві охорони пам'яток культового призначення, - як вважає вчений, - полягали у розширенні практики участі пам'яткоохоронців у вирішенні проблем збереження як функціонуючих, так і вилучених з користування храмів історико-мистецьких предметів релігійного культу,

монастирських комплексів” (с.228). Саме в цей час на базі пам'яток кількох монастирів було підготовлено створення державних історико-культурних заповідників.

З кінця 20-х років відлагоджений механізм охорони пам'яток культового призначення внаслідок чергової хвилі безбожництва не зміг виконувати свої функції у повному обсязі. Друга частина книги розкриває суть комуністичної політики в релігійній сфері, засоби і форми боротьби українських вчених, громадськості за збереження перлин культового здобутку та оповідає про їх подальшу долю.

Книга є цікавою не лише з пізнавального боку, але й тим, що дає повчальні уроки і практичні рекомендації. О.О.Нестуля звертає увагу на те, що в сучасній Україні фактично відсутня система державних пам'яткоохоронних органів з відповідними повноваженнями, а також єдина концепція та загальна програма збереження історико-культурної спадщини українського народу. Дослідник підкреслює необхідність залучення досвіду минулих років у встановленні обліку, науковому студіюванні пам'яток, визначенні ефективності і доцільності форм їх охорони і пропаганди.

У зв'язку з підготовкою багатотомного Зводу пам'яток історії та культури України особливого значення набуває виявлення і дослідження пам'яток і пам'ятних місць, пов'язаних з історією визвольної боротьби та національного державотворення. Саме на цих актуальних проблемах сфокусована публікація, яку підготували В.О.Горбик, Г.Г.Денисенко, П.І.Скрипник¹¹⁰. Автори ацентують увагу на необхідності вивчення “білих плям” в історії України, зокрема таких, як національно-визвольний рух в Україні другої половини XVII - першої половини XVIII ст., діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, братств, громадівський рух, визвольні змагання кінця XIX - початку XX ст., події II

світової війни. Практичні ж заходи по збереженню пам'яток, пов'язаних з цими подіями, вимагають забезпечення фінансовими й матеріальними ресурсами пам'ятоохоронної роботи, формування її міцної законодавчої бази та відповідних умов для форсованого створення Державного реєстру пам'яток історії та культури України. Силами співробітників відділу історичного краєзнавства Інституту історії України, очолюваного академіком П.Т.Троньком, підготовлено збірник ¹¹¹, який містить типові статті про пам'ятки археології, архітектури та містобудування, монументального мистецтва, комплексні пам'ятки тощо.

У 1995 р. з'явилось перше видання хронологічних довідників "Пам'ятні дати в історії України", які мали стати щорічними. Перший довідник¹¹² складався з 10 розділів:

1. Суспільно-політичне життя.
2. Міжнародні відносини.
3. Події воєнної історії.
4. Наука.
5. Культура.
6. Освіта.
7. Провідні підприємства, установи, підприємці.
8. Видавництво і преса.
9. Релігія і церква.
10. Фізкультура і спорт. Брошура вмістила пам'ятні дати відомих подій, а також ті, які в роки комуністичного режиму замовчувалися.

Наступного року побачив світ другий випуск довідника, доповнений багатьма новими датами пам'ятних подій ¹¹³.

Як відомо, українські краєзнавці стали ініціаторами створення науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією". Реалізація цього масштабного проекту, здійснюваного в ім'я історичної справедливості та в пам'ять

про безвинні жертви більшовицького терору, неможлива без організації масового пошуково-дослідницького процесу за участю представників громадськості, державних установ. Методичні рекомендації по підготовці даної серії розробили П.Т.Тронько та Ю.З.Данилюк¹¹⁴. Вони мають на меті озброїти всіх причетних до цієї справи науково вивіреними підходами до збору, систематизації, обробки й публікації документальних матеріалів.

У березні 1990 р. в Києві відбувся I Всеукраїнський краєзнавчий з'їзд, що проголосив відродження Всеукраїнської спілки краєзнавців. Вже наступного року за ініціативою членів Спілки в Кам'янці-Подільському, а в 1993 р. в Луцьку були проведені відповідно V і VI Всеукраїнські наукові конференції, на яких йшла мова про завдання краєзнавства в духовному відродженні нашого народу, на ниві виховання у громадян країни почуття національної самосвідомості, глибокої поваги до власної історії, культури, мови, традицій¹¹⁵⁻¹¹⁶. На конференціях йшла мова про вироблення концепції охорони культурно-історичних пам'яток в нових умовах, а також довгострокову програму "Пам'ять втрачених сіл" та необхідність координації зусиль фахівців краєзнавства у межах держави.

Ідеї, виголошені на цих наукових форумах, дістали продовження в конкретних справах, зокрема випуску ґрунтового збірника "Репресоване краєзнавство", журналів "Краєзнавство" і "З архівів ВУЦК - ГПУ - НКВД - КГБ".

Серед проблем, якими глибоко займаються вітчизняні вчені, є проблема повернення культурних надбань нашого народу з-за кордону. Ряд праць по даній тематиці належить перу к.і.н. С.І.Кота. Одна з них видана в Інституті історії України¹¹⁷.

Саме в ній вперше не лише в українській, але й російській

історіографії з суто наукових позицій аналізуються причини та історичні обставини, що спричинилися до виникнення однієї з найбільш гострих проблем в українсько-російських контактах - визначення долі українських культурних цінностей в Росії.

Використовуючи широку джерельну базу, автор детально розглядає різні категорії пам'яток історії та культури, які протягом кількох століть вивозилися з теренів України до російських сховищ, подає їх класифікацію.

Наголошуючи на необхідності правильного розуміння проблеми та об'єктивного її розгляду, історик акцентує увагу на фактах дискримінаційного ставлення російського царату, а згодом, і радянського уряду часів СРСР до культурних потреб українського народу, що мало одним із наслідків - вивезення його культурних надбань.

Надзвичайно цікавим та оригінальним аспектом концепції дослідника є сполучення суто історичного, фактологічного матеріалу з характеристикою норм міжнародного права та законодавства колишніх Російської імперії, Радянського Союзу та УРСР, на підставі чого зроблені висновки про можливість трактування значної частини пам'яток історії та культури як вивезених з території України незаконним шляхом, що дає підстави українській стороні домагатися їх повернення.

С.І.Кот висвітлює досвід вирішення проблеми повернення культурних цінностей, що існував в українсько-російських стосунках на початку нинішнього століття. Зокрема, до наукового обігу введені невідомі раніше дані про діяльність Паритетної Комісії по обліку культурно-історичних та художніх цінностей, яка була створена урядами РСФРР та УСРР, діяла в 1929-1930 рр. й може бути прикладом конструктивного вирішення цього складного питання.

Праця С.І.Кота, по суті, відкриває новий напрямок у розвитку української історичної думки і є вагомим внеском в дослідження актуальних проблем українсько-російських відносин в минулому і на сучасному етапі.

Практичне значення вказаного видання полягає в тому, що воно дає інструментарій для діяльності українських дипломатичних органів в напрямку повернення духовних скарбів на батьківщину.

Радянські часи були далеко не кращими для таких галузей історичного дослідження, як геральдика, сфрагістика, генеалогія тощо, скованих вузькими рамками дефініції “допоміжні історичні дисципліни”, до яких вони були віднесені. Останніми роками їх статус підвищився до “спеціальних історичних дисциплін”. Неабияка заслуга в цьому справжнього етнузіаста своєї справи, вченого з енциклопедичними знаннями і широким колом наукових інтересів - доктора історичних наук М.Ф.Дмитрієнко, яка очолює відділ спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України. Саме під її керівництвом дослідження в галузі СІД набули системного і глибокого характеру, вийшли на ряд конкретних результатів, якими користуються громадські й політичні організації, державні структури, наукові установи різного профілю.

В комплексі спеціальних історичних дисциплін особливе місце посідає генеалогія - наука про родовід, генетичний зв'язок та походження різних суспільних верств, етносоціальних спільнот.

3-5 серпня у конференц-залі Інституту історії України відбулися І генеалогічні читання, присвячені 75-й річниці з дня смерті В.Л.Модзалевського, якому вітчизняна наука зобов'язана утвердженням генеалогії як самостійної галузі історичних знань. Організаторами цього міжнародного

наукового форуму стали Інститут історії України, Генеалогічна секція Українського геральдичного товариства (УГТ) і Центр генеалогічних досліджень ¹¹⁸.

Опубліковані матеріали читань містять доповіді фахівців України, Російської Федерації, Сполучених Штатів Америки і тематично згруповані по 3-х розділах: I. Життя та діяльність В.Л.Модзелевського. II. Теорія та методологія генеалогічних досліджень. III. Проблема практичної генеалогії: А.Генеалогія дворянських родів. Б.Генеалогічні дослідження різних станів та верств суспільства.

Упорядники видання підкреслювали, що характерною особливістю сучасного наукового процесу виступає “відродження національно-державних традицій, соціогенетичної пам’яті народу, зокрема реконструкція величезного первинного пласту “родинного життя різних верств впродовж “темних століть” нашої національної історії” (с.7). Оскільки комуністичний режим відсував на периферію цей пласт соціального буття та його дослідження, історія української генеалогії ще чекає на своїх дослідників.

Серед матеріалів, які увійшли до збірника, - ряд доповідей співробітників Інституту історії України. У співдовіді М.Дмитрієнко та І.Войцехівська розглянули питання про джерельну базу для складання родоводів (на прикладі біографії академіка Російської Академії наук й академіка ВУАН В.С.Іконнікова). Разом зі своїм учнем - аспірантом О.Ясем, - М.Дмитрієнко висловила власне бачення проблеми датування смерті С.В.Капніста в історико-генеалогічному дослідженні. “Російські родоводи як джерело історії України XIII-XVI ст.” стали темою повідомлення к.і.н. О.Русіної. У двох розвідках В.Томозова подані матеріали до генеалогії родин Модзалевських і М.А.Врубеля (у співавторстві з Н.Томозовою).

Родовід Апостолів простежується у розвідці к.і.н. Н.Герасименко, а в центрі уваги інженера-дослідника В.Любченка - селянська генеалогія Поділля (можливість дослідження, джерела та їх інтерпретація).

Першу працю з історії геральдики України, що вийшла українською мовою, підготували М.Ф.Дмитрієнко й аспірант Ю.К.Савчук¹¹⁹. Написане на основі оригінальних джерел, в тому числі з архівосховищ Російської Федерації, дослідження стало внеском у відродження давньої галузі історичних знань, невиправдано гнаної і занедбаної в радянський період. В праці містяться ілюстрації гербів подільських міст, їх описи, інші цікаві документи. Вона ще раз підтверджує вагомість спеціальних історичних досліджень, без яких неможливе повноцінне відтворення картини нашого минулого.

Як уже відзначалося, нагальною вимогою сучасності є вироблення оновлених концептуальних засад вітчизняної історії на всіх її відтинках і в цілому. Провідними вченими Інституту історії України вже зроблені перші кроки на цьому шляху.

Ряд цікавих положень з приводу створення багатотомної “Історії українського народу” висловлені доктором історичних наук, професором В.Г.Сарбеєм¹²⁰. Стрижнем його концепції є два моменти.

По-перше, новаторська як за формою, так і за змістом фундаментальна праця з історії України має органічно вплітатися в контекст загально-європейської та світової історії.

По-друге, визначаючи об’єкт дослідження, вчений пропонує зосередитися не на історії української держави, а на історії автохтонного українського народу, що дав назву території, державі, тобто історії українського етносу. При цьому важливо, спираючися на кращі здобутки інших

наукових дисциплін, простежити традиціоналізм у всіх сферах життя - економічній, політичній, духовно-культурній.

Звичайно, концепція, за визначенням автора, не претендує на права абсолютної істини. Вона в основному торкається періоду, окресленого ХІХ - початком ХХ ст., однак і за цієї умови є ще одним шаблоном, який веде до практичного втілення ідеї багатотомної історії України.

Відносно новий напрямок наукового пошуку у вітчизняній історіографії пов'язаний зі становленням і розвитком історіософії. Проблеми теорії та філософії історії активно розробляються доктором історичних наук В.М.Ткаченком. За визначенням дослідника, даним в брошурі, що вийшла 1994 р.¹²¹, предметом історіософського аналізу “в кінцевому підсумку є історична самосвідомість - двоїста, суб'єктивно-об'єктивна за своєю природою, що й забезпечує можливість історичного пізнання” (с.1). При цьому звучить застереження, що історіософам було б необачного брати на себе зобов'язання дати відповіді на всі наболілі питання сучасної історичної думки, оскільки їх висновки можуть виявитися лише гіпотезами.

Торкаючись проблеми марксистського погляду на історію, ставлення Маркса до так званої “теорії змов”, автор наголошує, що принципи й положення, введені марксизмом у гуманітарне знання, перетворилися на спільне надбання культури і втратили будь-який зв'язок з ідеологією марксизму”. Тому можна лише приєднатися до його заклик на адресу українських істориків визначитись у своєму ставленні до творчої спадщини “класиків”.

В ході характеристики соціального світу вчений поділяє уявлення про те, що суспільні процеси визначаються дією внутрішньо-притаманної суспільству духовної стихії, як свого роду вітальної енергії, котра служить і рушійною основою

динаміки суспільства і базовою інфраструктурою його самоорганізації та самозбереження. Самоорганізація нації, за словами автора, це “шлях становлення урбанізованої цивілізації з вільною ринковою економікою, правовою державою і міською культурою. За його визначенням, в процесі самоорганізації людей у переломні моменти буття вирішальну роль відіграють два фактори - усвідомлення історичного досвіду та правильного розуміння суспільного інтересу.

В праці дається аналіз таких соціокультурних засобів регуляції, як традиції, мораль, право, релігія, ідеологія, економічне регулювання. “Соціальна організація суспільства (СРС) як “специфічна динамічна підсистема” забезпечує необхідний рівень контролю, обмеження і координації різноспрямованої активності елементів суспільства. Особливого значення за цих умов набуває адекватність форм і методів механізму СОС традиційному типу соціокультурного розвитку суспільства.

Пропонуючи цивілізаційно-формаційний підхід до предмету історії України, В.М.Ткаченко як один з основних принципів наводить слова А.Тойнбі про те, що рушійні сили історії не є національними, а впливають з більш загальних причин. Будь-яка національна історія повинна розглядатися у зіставленні з історією інших національних держав. Такою спільнотою, за Тойнбі, є локальна цивілізація, що в повному обсязі може бути осмисленим полем історичного дослідження. За такого підходу в основу періодизації України не може бути покладено якийсь один фактор: територіально-географічний, етнічний, цивілізаційний, формаційно-класовий чи державницький. Лише їх сукупність, інтеграційна матриця має визначати систему координат, в якій прокладає собі шлях історична дійсність.

Саме цей підхід лежить в основі концепції історії України академіка О.Пріцака. Оприлюднена у серпні 1990 р. на I Конгресі Міжнародної асоціації українців у Києві, вона, за окремими винятками, й донині не стала приводом до широкої дискусії.

Не акцентуючи увагу на полемічних моментах концепції (вони порушені в його монографії "Україна і Росія: проблеми національного самовизначення". - К., 1993), В.М.Ткаченко зосереджується на тих положеннях, які не викликають заперечень, хоча й потребують подальшого аналізу й уточнень.

По-перше, територіальний обшир української історії є територією нинішньої України, що більш-менш відповідає етнографічним кордонам України.

По-друге, історія України не зводиться лише до історії української етнічної маси.

По-третє, предметом дослідження істориків є людські спільності, сформовані нині в суверенні національні держави, а в минулому - протодержави чи залежні політичні утворення.

По-четверте, всі державні утворення на території України розвивалися на пограниччі впливу християнських цивілізацій - візантійської, православної і римської. Патримоніальний характер першої не дає можливості відтворювати соціальну еліту, здатну забезпечити наступність державного утворення. Саме це стало визначальним фактором української історії протягом століть.

По-п'яте, криза марксизму не означає автоматичного відкидання формаційно-класового фактора в історичному процесі.

Проблеми самоорганізації українського суспільства знаходяться у фокусі дослідницького інтересу в ще двох книгах, написаних В.М.Ткаченко у співавторстві¹²². У

першій з них автори, розглядаючи предмет історії України з позиції цивілізаційно-формаційного підходу, намагаються дати власну оцінку різноманітним виявам державного буття на тривалому часовому відтинку (від 1917 до 1994-р.), а також визначити потенціал національного відродження та місце України в цивілізаційному потоці.

Особливу увагу сконцентровано на проблемах, пов'язаних з набуттям Україною статусу незалежної держави, виборами 1994 р., становленням державницької ідеї.

Висновки дослідників щодо спроможності української громадськості успішно здійснювати самоорганізацію суспільства невітніші, адже і до сьогодні не вироблена його перспективна модель, що залишає його і донині Об'єктом, а не Суб'єктом історії. Однак в книзі містяться погляди на те, яким чином можна змінити ситуацію, що склалася.

Друга з названих праць базується на аналізі щомісячного соціологічного моніторингу соціологічної служби Соціс-Гелап, окремі результати якого вміщено в кінці видання. Цього разу предметом вивчення стали події останнього часу в Україні, в яких поряд з надбаннями минулого знайшли відбиток сучасне прагнення до самоідентифікації, визначення напрямків і вибір подальшого шляху для поступу.

Торкаючись питання варіативності різних моделей розвитку суспільства, автори відстоюють думку, що Україна інтегруватиметься до світової ліберальної цивілізації, маючи власне національне обличчя.

В книзі наголошується на необхідності політичної структуризації суспільства, формуванні двох сил: помірковано лівих і помірковано правих; пошуку компромісів між різними гілками влади; підкреслюється оманлива звабність спроб вирішувати найгостріші питання за допомогою референдумів; конструктивно обстоюється доцільність

створення незалежних інтелектуальних центрів, які могли б генерувати новітні ідеї, моделювати суспільні процеси, адекватно аналізувати поточні явища.

Далеко не вичерпний огляд наукової продукції фахівців Інституту історії України, надрукованої видавничою базою цієї установи, пересвідчує в тому, що тематичний спектр досліджень протягом останнього десятиріччя збагатився новими напрямками, гостро і по-новому поставленими проблемами. Різноманітною стала й жанрова палітра видань: від історичних розвідок і тематичних збірників статей - до розгорнутих монографічних полотен, комплексних і синтетичних праць. Події, пов'язані з набуттям Україною незалежності, наповнили вітрила історичної науки свіжим вітром змін, розширили пошукові й публікаторські можливості вчених, актуалізували, наблизили до реальних потреб життя результати їх праці.

Використання нового методологічного інструментарію, безумовно, дало можливість вийти на вищий теоретичний рівень осмислення нашого минулого. Співробітники Інституту історії України в ряді випадків виявилися на передових позиціях в дослідженні багатьох проблем вітчизняної історії, сповна використавши більш вільний доступ до архівосховищ та книгозбірень. Це має сприяти подоланню пострадянського комплексу меншовартості української історіографії, усвідомлюванню її самодостатності і правильності обраних орієнтирів. Справедливості заради слід визнати, що на сьогодні до кінця не вдалося уникнути старих підходів, поверховості, суб'єктивізму, захоплення фактографією, а також глорифікації, гіперболізації окремих подій та історичних осіб. Втім, ці риси іманентні процесу зросту з її вадами і хвєробами, від яких лікує час і наполеглива праця.

Література

- ¹ Котляр М.Ф. Галицько-Волинський льотопис XVIII ст. - К.; 1993. - 167 с.
- ² Котляр М.Ф. Утворення Давньоруської держави. - К., 1993. - 43 с.
- ³ Толочко О.П. Русь: держава і образ держави. - К., 1994. - 37 с.
- ⁴ Головок О.Б. Русь у міжнародному житті Європи IX-X ст. - К., 1994. - 29 с.
- ⁵ Ричка В.М. Київська Русь: проблеми етнокультурного розвитку (конфесійний аспект). - К., 1994. - 34 с.
- ⁶ Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва (Київ-Дніпропетровськ, 13-17 травня 1991 р.). У трьох випусках (Відп. ред. В.А.Смолій). - К., 1993. - Вип.І. - 163 с.; Вип.ІІ. - 171 с.; Вип.ІІІ. - 175 с.
- ⁷ Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали республіканських історичних читань. - Київ-Черкаси, 1991. - 158 с.
- ⁸ Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Других республіканських історичних читань. - Київ-Черкаси, 1992. - 125 с.; Українська козацька держава... Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань. - Київ-Черкаси, 1993. - 211 с.
- ⁹ Українська козацька держава... Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань. - Київ-Черкаси, 1994. - 198 с.
- ¹⁰ Українська козацька держава... Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань. - Київ-Черкаси, 1995. - 220 с.
- ¹¹ Історія українського середньовіччя: козацька доба. Збірник наукових праць. У 2-х частинах (Відп. ред. М.Ф.Дмитрієнко). - К., 1995. - Ч.І. - 162 с.; Ч.ІІ. - 134 с.
- ¹² Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана): Збірник наукових праць (Відп. ред. В.А.Смолій). - К., 1995. - 286 с.
- ¹³ Богдан Хмельницький і його доба: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження великого гетьмана. 24-25 жовтня 1995 р. (Відп. ред. В.А.Смолій). - К., 1992. - 272 с.
- ¹⁴ Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друге половина XVII-XVIII ст.). - К., 1994. - 107 с.
- ¹⁵ Гуржій О.І. Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII-XVIII ст.). - К., 1994. - 48 с.

16. Чухліб Т.В. *Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.)*. - К., 1996. - 90 с.
17. Панащенко В.В. *Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII-XVIII ст.)*. - К., 1995. - 211 с.
18. Панащенко В.В. *Полкове управління в Україні (середина XVII-XVIII ст.)*. - К., 1997. - 75 с.
19. Щербак В.О. *Формування козацького стану в Україні (друга половина XV - середина XVIII ст.)*. - К., 1997. - 180 с.
20. Смолій В.А., Степанков В.С. *У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу XVII ст.* - К., 1992. - 41 с.
21. Гуржій О.І., Смолій В.А. *Становлення української феодальної державності // Укр. іст. журн. - 1990. - № 10. - С.10-20; Смолій В.А., Степанков В.С. Правобережна Україна у другій половині XVII-XVIII ст.: Проблема державотворення.* - К., 1993. - 71 с.; Степанков В.С. *Українська козацька республіка в середині XVII ст.: особливості політичного устрою та соціально-економічних відносин.* - Хмельницький, 1990; Смолій В.А., Степанков В.С. *Богдан Хмельницький.* - К., 1995. - 621 с.
22. Горобець В.М. *Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII - першої чверті XVIII ст.* - К., 1995. - 68 с.
23. Струкевич О.К. *Україна - Гетьманщина та Російська імперія протягом 50-80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми).* - К., 1996. - 100 с.
24. *З епістолярної спадщини гетьмана І.Мазепи (Упорядник та автор передмови В.В.Станіславський).* - К., 1996. - 193 с.
25. Матях В.М. *Медієвістика в Україні другої половини XIX - початку XX століття: криза чи прогрес.* - К., 1996. - 56 с.
26. *Історична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркович, Маркевич, Костомаров, Яворський.* - К., 1995. - 190 с.
27. Санцевич А.В. *М.І.Яворський: Нарис життя та творчості.* - К., 1995. - 61 с.
28. Касьянов Г.В. *Академік М.І.Яворський: доля вченого // Укр. іст. журн. - 1990. - № 8. - С.75-86.*
29. Санцевич А.В. *Видатний український історик М.С.Слабченко.* - К., 1993. - 70 с.
30. Хміль І.С. *Деякі проблеми історії України крізь призму бачення І.Лисяка-Рудницького.* - К., 1993. - 18 с.
31. Григорій Якович Сергієнко: *Матеріали до біографії.* - К., 1985. - 48 с.
32. Лупандин О.І. *Українсько-російські мирні переговори 1918 р.* - К., 1994. - 41 с.
33. Реєнт О.П., Симоненко Р.Г. *Українсько-російські переговори в Москві (січень-лютий 1919): Документи.* - К., 1996. - 85 с.

- ³⁴ Хміль І.В. *На шляху відродження української державності: (Український національний конгрес - з'їзд 6-8 квітня 1917 р.)*. - К., 1994. - 62 с.
- ³⁵ Гриценко А.П. *Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 р - початок 1919 р.)*. - К., 1993. - 101 с.
- ³⁶ Гриценко А.П. *Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1919*. - К., 1996. - 81 с.
- ³⁷ Гриценко А.П. *Політичні сили в боротьбі за владу в Україні: рік 1920*. - К., 1997. - 94 с.
- ³⁸ Гриценко А.П. *Українські робітники на шляху творення національної держави: Хроніка роботи I Всеукраїнського робітничого з'їзду (11-14 (24-27) липня 1917 р.)*. - К., 1992. - 51 с.
- ³⁹ Рудий Г.А. *Преса Української держави 1918 р.: питання освіти, науки, культури*. - К., 1996. - 178 с.
- ⁴⁰ Ресніт О.П. *Робітництво України і Центральна Рада*. - К., 1993. - 48 с.
- ⁴¹ Ресніт О.П. *Більшовизм і українська революція: Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів*. - К., 1994. - 39 с.
- ⁴² Ресніт О.П., Андрусичин Б.І. *З'їзд поневолених народів (8-15 вересня (21-28 вересня) 1917 р.)*. - К., 1994. - 72 с.
- ⁴³ Галенко О.І., Яневський Д.Б. *Перший уряд демократичної України*. - К., 1992. - 74 с.
- ⁴⁴ Яневський Д.Б. *Маловідомі конституційні акти України. 1917-1920 рр.* - К., 1991. - 68 с.
- ⁴⁵ Сідак В.С. *Повстансько-Партизанський Штаб Державного Центру УНР в еміграції (1921 р.): Нарис*. - К., 1995. - 66 с.
- ⁴⁶ *Центральна Рада на тлі української революції: Науково-теоретичні читання в Інституті історії України 16 березня 1995 р. (Відп. ред. В.Ф.Верстюк)*. - К., 1996. - 132 с.
- ⁴⁷ *Нариси з історії українського національного руху. (Відп. ред. В.Г.Сарбей)*. - К., 1994. - 189 с.
- ⁴⁸ Кульчицький С.В. *Комуністична доктрина і спроби її реалізації в Радянській Україні у 1919-1920 рр. (до питання про так званий "воєнний комунізм")*. - К., 1992. - 62 с.
- ⁴⁹ Кульчицький С.В. *УСРР в добу "воєнного комунізму" (1917-1920 рр.)*. Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. - К., 1994. - 142 с.
- ⁵⁰ Кульчицький С.В. *УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.)*. Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. - К., 1995. - 203 с.
- ⁵¹ Лобач К.В. *Непман на споживчому ринку України (20-ті роки)*. - К.,

1994. - 42 с.
- ⁵² Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. - К., 1996. - 42 с.
- ⁵³ Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Невідомі сторінки голоду 1921-1923 рр. в Україні. - К., 1993. - 68 с.
- ⁵⁴ Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: причини і наслідки: Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 9-10 вересня 1993 р. (Відп. ред. С.В.Кульчицький). - К., 1995. - 199 с.
- ⁵⁵ Кульчицький С.В., Шталіна Є.П. Становище дітей на Україні у 1931-1933 рр.: (Документальна розповідь). - К., 1989. - 26 с.; Кульчицький С.В. Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні. - К., 1989. - 13 с.
- ⁵⁶ Кокін С.А., Мовчан О.М. Ліквідація більшовиками правесервіської і меншовицької опозицій в Україні в 1920-1924 рр. - К., 1993. - 59 с.
- ⁵⁷ Ресент О.П. Крах кірстовщини // Укр. іст. журн. - 1989. - № 11. - С 30-34.
- ⁵⁸ Придунський В. Небільшовицькі молодіжні об'єднання в УСРР у 20-ті роки. - К., 1993. - 58 с.
- ⁵⁹ Босчко В.Д., Ганжа О.І., Захарчук Б.І. Формування державних кордонів України. - 1917-1940 рр. - К., 1991. - 34 с.
- ⁶⁰ Кульчицький С.В. Керівні органи Центрального Комітету КІРС: Персональний склад на кінець кожного року. - К., 1990. - 90 с.
- ⁶¹ Шгпель Л.Ф. Проблема підготовки кадрів спеціалістів в УСРР з робітників і селян (20-ті рр. ХХ ст.). - К., 1995. - 34 с.
- ⁶² Коваль М.В. Україна у другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення. - К., 1994. - 58 с.
- ⁶³ Коваль В.С. Радянсько-німецький пакт 1939 р. - К., 1989. - 48 с.
- ⁶⁴ Коваль В.С. Довкола радянсько-польської війни 1939 р. - К., 1991. - 77 с.
- ⁶⁵ Єлисаветський С.Я. Бердичевская трагедия. - К., 1991. - 38 с.
- ⁶⁶ Боровой С.Я. Гибель еврейского населения во время фашистской оккупации. - К., 1991. - 33 с.
- ⁶⁷ Клоков В.И. О стратегии и тактике советских партизан в борьбе против фашистских оккупантов на Украине (1941-1944). К., 1994. - 75 с.
- ⁶⁸ Вронська Т.В. В умовах війни: Життя та побут населення міст України (1943-1945 рр.). - К., 1995. - 83 с.
- ⁶⁹ Буцко О.В. Украина-Польша: миграционные процессы 40-х годов. - К., 1997. - 149 с.
- ⁷⁰ Вронська Т.В., Лисенко О.Є. Українська громада зарубіжжя: допомогіві акції народу України в роки II світової війни. - К., 1997. - 98 с.

- ⁷¹ Дзьобак В.В. *Отаман Тарас Бульба-Боровець: (штрихи до політичного портрету)*. - К., 1985. - 91 с.
- ⁷² *Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1930-1950 рр.: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 25-26 серпня 1992 р.* - К., 1992. - 240 с.
- ⁷³ *Україна у другій світовій війні: уроки історії та сучасність: Матеріали міжнародної наукової конференції (27-28 жовтня 1994 р.)*. - К., 1995. - 28 с.
- ⁷⁴ *Друга світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції 27-28 квітня 1995 р.* - К., 1996. - 253 с.
- ⁷⁵ *Перишина Т.С. Господарська номенклатура в Україні*. - К., 1997. - 114 с.
- ⁷⁶ *Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Згадка на сумні роковини*. - К., 1990. - 20 с.
- ⁷⁷ *Західна Україна: Перше десятиріччя після війни*. - К., 1988. - 32 с.
- ⁷⁸ *Табачник Д. Репресії проти військових кадрів на Україні; Юрченко О., Каменецький М. Сталін і Югославія*. - К., 1988. - 41 с.
- ⁷⁹ *Улециатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936-1956 рр.)*. Збірник документів і матеріалів. У двох частинах. - К., 1996. - Ч. I (1936-1944 рр.). - 146 с.; Ч. II (1944-1956 рр.). - 246 с.
- ⁸⁰ *М.С. Хрущов і Україна: Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С.Хрущова*. - К., 1995. - 199 с.
- ⁸¹ *Держава і українська інтелігенція: Деякі проблеми взаємовідносин*. - К., 199. - 42 с.
- ⁸² *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей (Відп. ред. В.М.Даниленко)*. - К., 1993. - 179 с.
- ⁸³ *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей*. - Вип.2. (Відп. ред. В.М.Даниленко). - К., 1996. - 200 с.
- ⁸⁴ *Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.)*. У 3-х книгах. - К., 1994. I-172; II-170, III-153.
- ⁸⁵ *Курнососов Ю.О. Інакомислення в Україні (60-ті - перша половина 80-х рр. ХХ ст.)*. - К., 1994. - 222 с. - С.5.
- ⁸⁶ *Кручек О.А. Становлення державної політики УСРР у галузі національної культури*. - К., 1996. - 49 с.
- ⁸⁷ *Вервес Г. Українці на рандеву з Європою*. - К., 1996. - 120 с.
- ⁸⁸ *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. - Вип.3. - К., 1993. - 116 с.
- ⁸⁹ *Міжнародні зв'язки України...* - Вип.4. - К., 1993. - 157 с.
- ⁹⁰ *Міжнародні зв'язки України...* Вип. 5. - К., 1995. - 152 с.

- ⁹¹ Кулініч І.М., Кривець Н.В. *Нариси з історії німецьких колоній в Україні.* - К., 1995. - 272 с.
- ⁹² Лісевич І.Т. *Узатінку двозлогого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ ст. - на початку ХХ ст.).* - К., 1993. - 87 с.
- ⁹³ Лісевич І.Т. *Родом з України... (Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст.).* - К., 1995. - 103 с.
- ⁹⁴ Єременко Т.І. *Польська національна меншина в Україні в 20-30-і рр. ХХ століття.* - К., 1994. - 74 с.
- ⁹⁵ Павленко Вікторія. *Українсько-болгарські взаємини. 1918-1939 рр.* - К., 1996. - 222 с.
- ⁹⁶ Варварцев М.М. *Італійці в Україні. Біографічний словник діячів культури.* - К., 1994. - 196 с.
- ⁹⁷ Колибанова К.В. *Українсько-сербські культурні зв'язки ХVІІІ сторіччя.* - К., 1993. - 126 с.
- ⁹⁸ Віднянський С.В. *Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921-1945 рр.).* - К., 1994. - 82 с.
- ⁹⁹ Данильченко О.П. *Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. ХХ.* - К., 1993. - 59 с.
- ¹⁰⁰ Симоненко Р.Г. *До концепції багатомної "Історії українського народу" (міжнаціональний та міжнародний аспект).* - К., 1993. - 91 с.
- ¹⁰¹ Шип Н.А. *Церковно-православний рух в Україні (поч. ХХ ст.).* - К., 1995. - 66 с.
- ¹⁰² Панченко П.П. *Релігійні конфесії в Україні.* - К., 1993. - 49 с.
- ¹⁰³ *Чорнобиль: проблеми здоров'я населення. Збірник документів і матеріалів у двох частинах. (Відп. ред. В.А.Смолій).* - К., 1995. - Ч.І. - 260 с.; Ч.ІІ. - 240 с.
- ¹⁰⁴ *Сучасне українське село: проблеми, пошуки (1985-1990): Зб. науково-популярних статей (Відп. ред. І.М.Маковійчук).* - К., 1991. - 222 с.
- ¹⁰⁵ *Україна-Греція: історія та сучасність. Тези міжнародної наукової конференції (Київ, 29-30 вересня 1993 р.).* - К., 1993. - 180 с.
- ^{106-107.} *Україна-Греція: історія та сучасність. Тези ІІ міжнародної наукової конференції (м. Київ, 22-24 лютого 1995) (Відп. ред. В.А.Смолій).* - К., 1995. - 183 с.; *Україна-Греція: історія та сучасність. Доповіді ІІІ міжнародної наукової конференції (м. Афіни, 16-20 жовтня 1995 р.) (Відп.ред. Ю.Д.Пряхін).* - К., 1995. - 40 с.

- ¹⁰⁸ Грецький Схід і Україна: листи грецького духовенства XVIII ст. в фондах Інституту рукописів ЦНБ ім В.І.Вернадського (Передмова і переклади Є.К.Чернухіна). - К., 1994. - 91 с.
- ¹⁰⁹ Нестуля Олексій. Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 рр. У двох частинах. Ч.1. 1917 р. - середина 20-х років. - 279 с.; Ч.2. Кінець 20-х - 1941 рр. - 216 с. - К., 1995.
- ¹¹⁰ Горбик В.О. Денисенко Г.Г., Скрипник П.І. Пам'ятки України: проблеми збереження і дослідження. - К., 1994. - 42 с.
- ¹¹¹ Типові статті для зводу пам'яток історії та культури України; Збірник статей (Відп. ред. В.О.Горбик). - К., 1994.
- ¹¹² Пам'ятні дати в історії України (хронологічний довідник). - К., 1995. - 32 с.
- ¹¹³ Пам'ятні дати в історії України (історико-хронологічний довідник) (Упор. - В.І.Палієнко). - К., 1996. - 50 с.
- ¹¹⁴ Тронько П.Т., Данилюк Ю.З. Методичні рекомендації по підготовці науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією". - К., 1994. - 35 с.
- ¹¹⁵⁻¹¹⁶ V Всеукраїнська наукова конференція "Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України (жовтень 1991 р.): Тези доповідей та повідомлень. - К., Кам'янець-Подільський. - 1991; VI Всеукраїнська конференція "Історичне краєзнавство у відродженні духовності, культури, багатовікових національних традицій України". - К., Луцьк. - 1993.
- ¹¹⁷ Кот С.І. Українські культурні цінності в Росії. Проблеми повернення в контексті історії та права. // Повернення культурного надбання Україні: Проблеми, завдання, перспективи. - Вип.8. - К., 1996. - 91 с.
- ¹¹⁸ Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. Матеріали I генеалогічних читань пам'яті Вадима Модзолевського. - К., 1996. - 165 с.
- ¹¹⁹ Дмитрієнко М., Савчук Ю. Короткий нарис міської геральдики Поділля. - К., 1994. - 106 с.
- ¹²⁰ Сарбей В.Г. До вироблення концепції багатотомної "Історії українського народу" (роздуми і пропозиції). - К., 1994. - 34 с.
- ¹²¹ Ткаченко В.М. Україна: історіософія самоорганізації. - К., 1994. - 41 с.
- ¹²² Ткаченко В., Реєнт О. Україна: на межі цивілізацій (Історико-політологічні розвідки). - К., 1995. - 159 с.

Підписано до друку 11.12.97 Формат 60x84 1/16
Ум.друк.арк. 6,97 Обл.вид.арк. 7,20
Тираж 200. Зам. 614 1997р. Ціна договірна

Поліграф.д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4

